1

В нашій хаті радість: до матері прийшов свататись дядько-одинак із Бердишиного.

А вже вечір, вікна у нас позамерзали, їх густо запушило інеєм. На столі пострілює з консервної банки чорний мотузяний гнотик, у хаті темно й пахне олією (заради такого свята не пожаліли й олії для світла), і ми, троє менших дітей, тихо-тихенько лежимо на печі, висунувши на край свої нетерплячі голови.

Цікаво. Я ніколи не бачив, як сватаються до матерів.

Він сидить за столом, чужий головатий дядько, міцний і натоптуватий. Видно, що це сільський чоловік, роботяга; ще тільки він ступив до хати, я відчув душок гнійку і коров’ячого стійла — мабуть, недавно порався коло худоби. На ньому сірий, зім’ятий піджак з обсмиканими полами, ватяні штани й кирзові чоботи. Ці великі стоптані чоботи він ніяк не міг вмостити під нашим столом. Почургавши, якось таки вмостив.

Дядько вже випив, але делікатно — гранчасту склянку, не більше. Тепер сидить, похмуро сутулячись, і тре в руках дерев’яну ложку; через кадилку, що блимає перед ним, він дивиться на матір, а може, просто в куток, і мовчить.

Я жду: зараз почнеться розмова.

Дядько ж, мабуть, знає, що нашу матір оце позавчора водили до фельдкоменданта на розстріл, і все через того бичка, якого ми продали. А в дядька є свій бичок, нам люди про це переказували, і він, очевидно, підмовлятиме: давайте, хазяйко, зійдемось, оддамо їм бичка, щоб не приставали до вас з ножем, та й будемо жить.

А втім, послухаємо, що він скаже.

А розмови нема. Дядько мовчить, і мати йому ні слова, наче вона змерзла під вікном чи злякалась. Посеред столу кліпає жовте олійне світло, холодними іскрами переливається іній на вікнах, і велика згорблена тінь стоїть на глухій стіні, підпираючи стелю здоровенною кучматою головою. Хтозна, може, мати й злякалася його. Бо дядьки зараз однакові. Як ніч, так і лізуть у хату: став самогону! А нап’ються, тоді краще затуляй вуха. Це ж вони, свої хутірські дядьки, забрали у нас корову й матір водили на розправу. Словом, мати сиділа на тому краю стола, і якась вона зіщулена й наполохана, то винувато усміхається, то мовби хоче заплакати. І сіла за стіл не сама, а посадила поруч і Тоню, може, для того, щоб показати, яка в неї доросла дочка і що хіба з такими дочками виходять заміж.

Тоня й справді вища за матір. Вона сидить схиливши голову, й чисті русяві коси гарно обвивають її білу, тонку шию. Зараз вона ще більше схожа на батька — бліда, висока, з тонким і строгим обличчям. А мати у нас маленька, чорнява, з гладко причесаним волоссям, з швидкими винуватими очима. Лице у матері сухе, присмагле, з гостреньким носом і таким же гострим підборіддям.

Удвох вони, як сестри, притулились одна до одної і мовчать, опустивши очі.

Не в’яжеться розмова. Я вже штовхаю ліктем брата, який зосереджено сопе у мене над вухом, і питаю тихенько: "Що це за сватання? Я ж думав, інтересно буде".

Мати зітхнула, ще раз налила повну склянку самогонки. Дядько мовчки випив, кинув у рот квашеної капусти і, похрумкуючи, знову задумався. Нам чути, як він важко дихає, ганяючи перед собою вітер.

Вогонь у банці стрибає, і по хаті розноситься густий запахущий дух смаженої олії, від цього духу в мене аж паморочиться в голові.

Тепер уже брат штовхає мене й показує на стіну: велика згорблена тінь хитається на стіні, а чорна кучмата голова метляється аж на стелі. От, думаю, якби у нас і справді був такий великий приймак. Ніхто б нас не чіпав у селі, не турсав під боки.

— Дак от...— раптом почули ми густий, приглушений голос і принишкли всі троє на печі.

— Дак от,— каже дядько й підводить важку розкудлану голову,— ви знаєте, що я єсть за чоловік?

Тоня тільки здригнулась на його голос, а мати зморщила свій маленький акуратний рот і винувато закліпала на гостя.

— Знаю,— сказала мати.— Ви Павло Кучугура.

"Ага,— подумав я.— Павло та ще й Кучугура. Цікаво. А як же нас тепер зватимуть? Теж Кучугурами? "Ей, Кучугуро!" — причулося мені з вулиці. А Сашка, Євиного хлопця, того просто кличуть: Сашко приймаківський..."

— Знаю вас,— повторила мати; вона, видно, хвилювалася, бо часто кліпала круглими, як у птиці, очима.— Ви ще нам і піч у тридцять п’ятому перекидали. Спасибі, на совість зробили, така піч, що й зараз горя не маю.

— Ну, а чого я прийшов, знаєте? — знову спитав дядько й на цей раз глянув на Тоню.

— Знаю,— сказала мати.

А дядько дивився на Тоню, ждав, щоб вона підвела голову. Мабуть, він збагнув, що ця строга русява дівчина сидить за столом недаром — саме за нею буде вирішальне слово.

Тоня твердо витримала дядьків погляд.

— І яке ваше буде слово?

Кучугура питав матір, але дивився на Тоню і дивився благально, домагаючись прихильності, чи що.

Зараз, коли він повернувся до сестри, я розгледів його лице, довге і якесь тверде, і підборіддя у нього було тверде, а ніс довгий і дві різкуваті тіні чи, може, зморшки лежали довкола губ. "Сердитий,— подумав я.— Видно, битиме. Та нічого..."

— Яке моє слово? — Мати обвела поглядом хату з покривленою стелею, і я помітив, що на очах у неї бринять сльози.— Он моє слово. П’ятеро дітей. Старша заміж вийшла, на стороні вже, а ці на моїй шиї. І чоловік, якщо він живий ще, десь там.— Мати кивнула головою на глуху стіну, але ми знали, про що вона каже: там — значить, хтозна-де, там, де всі батьки, що пішли з фронтом.

— Умгу,— промовив дядько й замовк.

В хаті стало тихо й тоскно, як на поминках. І ми, троє на печі, лежали теж нищечком і показували одне одному на стелю: мокра від холоду, вона важко провисла вниз, де-не-де потріскалась, і нам цікаво й моторошно було вгадувати, коли репне глина, вилізуть лежаки і стеля геть завалиться.

Дядько на піч не дивився. Може, не хотів нас лякати, а може, йому і самому було страшнувато: така голодна компанія витріщилась на нього... Він довго дихав на каганець, думав про щось своє, та ось рипнув

стільцем, повернув кудлату голову. Спокійно, повагом оглянув старий наш мисник, мокрий куток, де стояла діжка з водою, дерев’яне розтовчене ліжко. І потім, якось ненароком, зиркнув на нас. Ми враз поприлипали до черені.

— А де той,— спитав у матері дядько,— котрого Шавлюга побив?

Тільки я почув "Шавлюга", як мене обсипало жаром, і я задки посунув у куток.

— Ану, покажись, покажись,— веселіше гукнув Кучугура, і коли я висунув голову на край печі, спитав: — Дак за що ж тебе той Шавлюга покромсав, га? І як тебе звать? Сергій?

Я відчув, що мене нібито жаліють і жаліє чужа людина, в очах мені стало жарко й лоскітно, я уткнувся носом у черінь і принишк.

За мене відказала мати:

— Гад. Ні за що познущався з дитини. Воно, голодне, порпалося в конюшні під яслами, думало, зерня якесь там вигребе.

Еге ж, вигребе... Мене вигріб з-під ясел Шавлюга і скажено зрадів: "А-а, це ти, вилупок бойчуківський! Спіймався! Ну, стривай! Німці вас пожаліли, не розстріляли, а я б вас усіх розтак під мітлу..." Темно й страшно було в конюшні, ранній досвіток, ніде ні душі, і я смикнувся, щоб вирватись з кощавих рук Шавлюги, а він ще сильніше здавив мене за комір і, піднявши, поклав животом на ясла, а коли я став кричати, він мене ротом, головою втовк у полову, а ноги мої звісив і бив вуздечкою, а вуздечка була з залізяками, і скільки він бив мене, я не знаю, бо матері сказали аж увечері, що ваш Сергій за конюшнею на з’їдах лежить, коло мертвої коняки, і щоб мати прийшла й забрала мене...

Я згадав, як у мене присохла була сорочка до тіла і як дома відривали її з живим м’ясом, а я кричав. І зараз мені стало гаряче й млосно, у вухах чогось застукала кров, і я вже погано чув, про що говорили в хаті. Тільки згодом уловив міцний, густуватий голос дядька Павла.

— Ким же він служить у німців, той Шавлюга? — спитав дядько.— Ваших людей я добре знаю, а його щось не спомню.

Пауза свідчила про те, що мати тамує сльози і що в неї здригаються куточки губ. Зараз вона проковтне клубок, що підступив їй до горла, пригасить посмикування губ і заговорить спокійніше.

— Ніким він не служить,— сказала мати приглушено.— Отож і горе наше: конюх, такий же злидень, як і всі, а ладен роздерти інших. Підгавкувач він. До війни був підгавкувач, а зараз ще лютіший. І я знаю, з чого воно почалося. Ви ж пригадуєте, були часи, коли з району наїжджало повно люду: то комбайнери, то замлевпорядники, то ще хтось. Ну й виділити Фросину, Шавлюжину жінку, щоб вона їм обіди варила. А Фросина так наче й вродилася, щоб годити старшим: хліб спече — білий і пишний, мов сніг, борщ зварить — як золото, сама здорова й молочна жінка, і не говорить, а медом маже: їжте, дорогенькі гості, пригощайтесь... Вони ж сусіди, Шавлюги, й усе це на очах робилося... А тут Шавлюга, ручку подає, коней розпрягає, вівса їм сипле і в очі приїжджим, наче Сірко, заглядає: "Може, перекусити зволите? До мене прошу, моя хата близько". Ну, де обід, там, звісно, й пляшка. А Шавлюга, він аж труситься за чаркою. Нап’ється, тоді посилають його, як меншого, по селу: тому скажи, тому передай, того приведи. Шавлюга — радий старатися. Сяде на жеребця, був у нього такий чорний жеребець, і летить вулицею, грюкає в двері... Та поза очі Шавлюга страшне казав про всіх приїжджих, батькував їх останніми словами. А як німці прийшли, він перший прибіг до коменданта, хліб-сіль приніс і сказав, де Мартишок ховається, інспектор райфо.

— Ну й що,— спокійним тоном спитав Кучугура,— і помогло Юді чоломкання з німцями?

— Аякже. Мартинюка тут же поставили до стінки, а Шавлюга як був, так і зостався підгавкувачем. Правда, раніше потайки, з-за спини наскакував, боявся: влада не та, колись та урветься йому. А зараз кого боятися? Бий і дави — це й треба німцям. Щоб свої своїх же душили. Одне слово,— закінчила мати,— прислужник він. І жінка його як варила обіди, так і зараз варить і вгощає, тільки вже цих, поліцаїв, та старост, та жандармів.

— Умгу,— сказав дядько Павло і випив ще півсклянки самогонки.

Тоня мерзлякувато пересмикнула плечима і недобре зиркнула на Кучугуру: обличчя в нього стало сіре й важке, щоки трохи осунулись, і нова зморшка залягла на переніссі.

Дядько уперто дивився на вогонь, на темний гніт, що поступово обростав нагаром, і думав.

— А чого цей Шавлюга на вас найбільше уївся? — почмокав він сухими, припаленими губами.

Мати зітхнула. І промовила стомленим голосом:

— Що тут казати?.. Понесло мого чоловіка в бригадири. А характер у нього такий — нікому не змовчить. Дивиться на оті гульбища в Шавлюги й кипить: "Я це припиню! Я пошлю її, молочну, в ланку, на буряки, хай там тілом потрусить". І зачепив Фросину. Боже, де й справки знайшлись, де й захисники з’явились, аж у район потягли чоловіка: не смій сваволити!

— Н-да,— крякнув дядько і хмуро сказав до кадилки: — Самі ж ублюдка породили... Це він вас водив до фельдкоменданта? — спитав матір.

— Ні, не він. Поліцай наш водив. А Шавлюга прибігав зранку і стукав у двері: йди в управу, там з тебе шкуру за бичка здеруть!..

— Ма-а-а, не тре!..— заревіла раптом Катька, наша менша сестра, і втупила перелякані очі в дядька Павла — може, їй здалося, що то прибіг Шавлюга.

Мати гостро зиркнула на нас, і ми заштурхали Катьку під боки: "Цить, дурна",— і потягли її за ноги в куток, а вона розмазувала сльози й настрахано хлипала.

Ми притихли, але мені чогось стало боязко. Я згадав той день, коли забрали матір і погнали в район. Хата наша спорожніла, було темно й холодно, ми купкою сиділи на лежанці, й нас, менших, гріла собою Тоня. День був страшний, студений, розсмиканий, і я мало що тямив. Знаю одне: я ніколи так не любив Тоню, як того дня, коли вона обгортала нас ряденцями й тулила до свого щупленького лагідного тіла. Я відчував, що тепер Тоня стала нам і за старшу сестру, і за матір, і думав: коли прийдуть нас стріляти, я тільки до неї пригорнусь, і буду тільки коло неї, і страшно мені було уявити, що мене відірвуть від Тоні.

Ми довго сиділи вкупі, ждучи ніби грому. У мене, та, мабуть, у кожного з нас, перед очима стояли сніги, біле поле й маленька згорблена постать нашої матері, котру повів поліцай через гору. А ще з’являвся до мене лобатий і глупенький наш бичок і ліз, як завжди, лизатися. Я казав йому: "Що ж це ти, бицюро, підвів нас, га?" Я й не знав раніше, що бичок — така серйозна персона: виявляється, він десь був записаний у великих паперах, і його треба було здати німцям на м’ясо, такий закон. А мати взяла та нишком обміняла бичка на два німецьких баєвих одіяла. З тих одіял, уже старих і затяганих, пошили мені й

братові по піджачку і на всіх нас — пару ватяних валянок. А закон такий: раз бичок записаний, то не можна його ні різати, ні продавати, ні міняти. Можна тільки одне: годувати бичка до центнера і здавати німцям на м’ясо. Здавати живою вагою, здавати неодмінно, інакше — розстріл.

"Такий закон!" — казав нам поліцай, виштурхуючи матір на вулицю, а вона плакала й сварилась: "Що ж це за закон у вас, чорна п’яното! У Шавлюги корова, телиця, свого й чужого по горло — і з нього ні грама податку, бо разом компанію водите, а мене обчистили до нитки, дітей купа, голодні й босі, а ви ще й податками сиріт обвішали! Що ж це за такий закон?"

І ось вони йшли разом через біле поле, попереду мати, ззаду поліцай.

Ми сиділи купою, тісно притулившись одне до одного. Заходили й виходили з хати сусіди: тітка Єва, дядько Лавро (той, що на костурі), і всі вони казали: розстріляють. Німці такі, що не пожаліють. Тим більше — батько був бригадиром, партієць. Так що дорога одна — в яму.

Мені ще студеніше стало, коли я уявив себе під мерзлими грудками, в землі.

Потім хтось м’яко зачовгав під вікнами — мабуть, ішов у битих валянках. Розчинилися двері, й понесло в хату білою морозяною парою та п’яним духом. "Ей! — гукнув Шавлюга й захитався в дверях.— Де ви тут? Запря-йте сани, я коней дам, да заберіть свою матку, її давно вже те..." — І Шавлюга клацнув язиком. Він вовкувато повернувся в дверях і чи захихикав, чи зашарудів полами кожуха, я недочув.

Ми сиділи, зліпившись докупи, і чекали хтозна-чого. Тоня, Катька, брат, я — всі ми промерзли до кісток і не могли втамувати дрож. І було в душі одне благання: хай мине цей день: кращий чи гірший буде завтра, але хай скоріше минає цей... Ми сиділи отерплі й незчулися, коли в хаті

потемніло, а вікна затягло вечірньою просинню. Вже в потемках підвелася з лежанки Тоня (а з нею наче пішло й останнє тепло), і ми слідом за Тонею нишком вийшли у двір. Знов притулились до неї, стали під хатою і втупились очима в поле — воно було біле й пустельне.

Тиша в селі, порипує на морозі сніг, балки й рівчаки вкрито сіренькою млою. Синім холодним блиском одсвічував пагорб, він був наче відполірований, а десь загубилися ті сліди, які протоптала мати вранці. Зараз ні кущика, ні деревця, ні найменшої живої плями не видно було за селом — тільки сніг і вечірня тиша. І раптом... Ми здригнулися. В сухому морозному надвечір'ї почулося: бухи-бухи... Легкий, без надриву, жіночий кашель. Так прикашлює тільки наша мати. Ми скрикнули і, разом змахнувши рукавами, побігли по снігу, заметами їй назустріч.

...Повітря в хаті стало густе: начадів каганець. Кіптява чорними змійками звивалася вгору й розмальовувала стелю химерними візерунками — якийсь луг чи зимовий садок оживав на стелі, оповитий легеньким туманом. "Диви!" — моргав я братові й показував угору. "Диви!" — моргав мені брат і показував на дядька. Наш гість, слухаючи матір, понуро дивився на гніт, що обріс нагаром і скрутився в трубочку. Дядька Павла наче заворожив той гніт — він довго дивився на нього, а тоді перегнувся через стіл і поліз рукою у вогонь: пригнітив пальцем полум'я, не все, а лише краєць, і нігтем зчистив нагар. Потім з другого боку пригнітив полум'я і теж акуратно зчистив нігтем жар і попіл. Каганець спалахнув яскравіше. А дядько дмухнув на пальці, для чогось понюхав чорні, вимащені сажею нігті (ну ясно — присмалились і пахнуть горілою олією) та й поклав свою руку на стіл.

— Жижа,— сказала Катька і похукала перед собою, як на вогонь.

— Цить, дурна,— штурхнув її брат.

А я бачу: Тоня тихенько, краєм ока слідкує за тим, що робить дядько, і очі в сестри оживають — у них засвітилось легке здивування. Ось

такою, коли наша строга, наша холодно-русява Тоня нараз усміхнеться, і то приховано, стримано (та інакше вона й не вміє), коли у неї тепліють губи, тепліє тонка й чиста шкіра на обличчі, тепліють розумні й спокійні очі,— ось такою, несподівано лагідною і доброю, я найбільше люблю сестру. Бо тоді вона — як живий батько. Мені здається, що й мати, коли нам стає найскрутніше, позирає на Тоню з побожністю, з таємною надією: дочко, виручай! От і зараз мати мерзлякувато тулиться до Тоні. Їй холодно від вікна, та, мабуть, не тільки від холоду знобить нашу матір.

Тим часом дядько Павло, упоравшись з каганцем, повернувся до старої розмови:

— І що вам сказав комендант? — спитав він тим самим похмурим, спокійним голосом.

У матері гірко пересмикнулися вуста: чуже горе, мовляв, кому воно болить? їй, видно, не хотілось уже всоте переказувати, як вона була в Знам’янці, в самого фельдкоменданта. То в перші дні, не вірячи собі, що вона ще жива, мати говорила її говорила про це, і кожного разу з новими подробицями, й ми вже знали, як з морозу, вся в снігу, ввійшла вона в кабінет, а там було жарко й на підлозі лежав килим, просто царський, і як мати стояла на тому килимі, а сніг на ній розтавав, і бачить мати (та її злякалась): під ногами у неї ціла калюжа води; і як зустрів її фельдкомендант — високий, гладкий і чистий начальник. Він сказав — і не криком, а так, з печаллю в голосі: "Нехорошо, матка, нехорошо. Тепер надо вас розстрілять..." А мати сказала: "За що?" І заплакала, і присовістила його: "У мене ж п’ятеро дітей, з голоду пухнуть вони, на самому лушпинні сидять, а я ж усі ваші плани виконала. І по молоку виконала, і по яйцях, і по шкурках. Я ж виконала, а ви, думаєте, мене пожаліли: корову забрали, курей забрали, кролів забрали, все до цурки вигребли. Один бичок і зостався, бо я приховала його в сусідів". Тут комендант послав дівчину, ту, що на побігеньках, і вона принесла якусь книгу, і комендант перевірив: справді, всі податки мати сплатила. А мати далі йому говорила: "Я все виконала, а плани

страшні, ніколи таких не було. Одного молока здати — вісімсот літрів, хіба стільки з наших корів видоїш?" (І мати мало не бовкнула, то ото й виконала план, бо наполовину води доливала). Але комендант насупився, перепинив її: "Нехорошо, матка, нехорошо. Саботаж..." Потім подумав і спитав: "Сколько дітей?" — "П’ятеро",— сказала мати. Комендант ще подумав і розпорядився: відпустити її. Але — хай де хоче знайде бичка, а поставить на місце. Інакше...

На цьому "інакше" мати завжди притихала.

— Що інакше? — перепитав дядько Павло й підвів голову.

Тоня поморщилась (наче од внутрішнього болю), а мати стиха промовила:

— Інакше, сказав, усю сім’ю... В розход.

— Умгу,— ще похмурніше мугикнув дядько.

Він, мабуть, трохи сп’янів, але сп’янів недобре: не зігрівся, не пожвавішав, а навпаки — став незграбно важкий і темний, як туча. Щось у ньому набухло, мов камінь, щось йому гнітило й обтяжувало душу.

Я зрозумів: зараз буде головне, зараз почнеться...

Справді, Кучугура засовав чобітьми під столом, повернувся до матері й спитав різкувато:

— От що, хазяйко. Коли вам, скажіть, бичка ставити на місце?

З печі ми дивилися на кошлату тінь, що низько нависла над столом, над прищуленою матір’ю і Тонею.

Я розумів їх: господи, де нам і як нам дістати бичка? Три дні ми тільки думали й говорили про це. Три дні, а залишилось іще два. Ну, де, у кого й за які гроші купити нам зараз ту скотину на один центнер живої ваги, коли в селі місячних курчат подушили? Комендант, мабуть, знав про це, великодушно відпускаючи матір.

— Через два дні,— холодно й байдуже сказала мати.

— Ясно,— мовив Кучугура, повертаючись до світла сірою твердою щокою,— ясно. Післязавтра, значить. А якщо ні?

— Сказав: розстріляють. Пришлють поліцію і прямо тут на місці. Саботаж...

Дядько глибоко вдихнув повітря (аж потяг за собою язичок полум’я), сперся на кулаки й глянув матері у вічі:

— Слухай, Дашо (це так він назвав матір, і мені чудно якось стало: Дашею називав її тільки наш батько).— Слухайте мене, Дашо,— повторив він значущо, на видиху, і ще нижче пригнувся над столом.— Я знав твого чоловіка, Арсена, не раз ми сиділи з ним у президіях і той... чарку не раз випивали. Добрий він чоловік, тільки дуже чесний і гарячий у розмовах. У такого чоловіка, совісного, і жінка, я знаю, совісна. Дак от: давай зійдемось по душах, я одинак, дітей бог не дав, а у вас аж п’ятеро, чув од людей — хороші діти; я їх пригрію і сам коло них пригріюсь. А якщо сумліваєтесь...

Він говорив, а в матері, я помітив, червоні плями пішли по обличчю, й вона часто, винувато закліпала довгими віями, потім звела винуватий погляд на Тоню, ніби питаючи: "Що ж воно виходить, дочко? Тобі пора заміж, а до матері твоєї сватаються? І хто, і коли, і в який час?" Дядько, мабуть, не спостеріг, як міниться на обличчі мати (то червоніє, то блідне), він вів далі на одному видиху:

— ...А якщо сумліваєтесь, дак пошліть дітей у Бердишине або самі сходіть (оце потихеньку, хоч завтра, можемо вдвох і сходить, а чого ж?) та попитайте в людей: що за чоловік Павло Кучугура? Я дещо припас, дещо підробив...

— Ні,— майже нечутно сказала мати; вона сиділа прямо й не ворушилась, притуманені очі її були широко відкриті, але, здається, вона нікого й нічого не бачила.— Ні,— холодно повторила мати.

— Що ні? — спитав Кучугура трохи спантеличено.

— Не треба нікуди ходить і розпитувать. І взагалі не треба.

— Дак розстріляють вас! — вигукнув дядько і хотів легенько, але таки добре вдарив долонею по столу, захитавши свою тінь на стіні.

І тут Тоня підвела своє строге бліде обличчя, коротко, але гостро зиркнула на дядька і так же коротко промовила:

— Розстріляють, то нас. А чого вам лізти в яму?

Кучугура вже з якимось відчаєм глянув на жіноцтво, і було в його погляді неабияке здивування: чи я, п’яний, вас не розумію, чи ви, тверезі, мене не розумієте?

Роздратовано кинув:

— Дак пойміть же! Раз я берусь за це діло, то серйозно, сто раз подумавши: ми віддамо їм той центнер, хай вони тричі подавляться! А я ще й Шавлюзі пельку заткну, щоб не смів дітей чіпать.

"Правильно! — сказав я подумки й підвівся на ліктях.— І бичка дядько дасть, і Шавлюзі руки вкоротить. Він такий, бачите!"

Я розумів: це гидко. Соромно й гидко, навіть у потаємних думках, хотіти, щоб у нас був приймак. Тим самим я ніби зраджував батька (правда, тут же шукаючи виправдання: приймак — це щось минуще, чуже, далеке від тіла й душі, а батько — зовсім інше). Але то були слабенькі виправдовування. Бо я не тільки сам примирився вже з приймаком, а заради свого спасіння штовхав на це й матір. Я казав їй, у тих же таємних думках: "Бог з ним, погоджуйтесь, мамо! Може, краще буде. Скільки ми намучились, скільки натерпілись". Мені так хотілося, щоб пронеслось оте грізне — "через два дні", щоб хтось заступив мене від Шавлюги, що я в цю мить згоден був і на приймака.

— Ні.— сказала мати; маленька, зіщулена (і рот у неї вузликом, у скорботних зморщечках), вона раптом твердо сказала: — Ні. При живому чоловікові заміж... ви що? Та діти мене зречуться. Вже краще...

— Що краще? — перебив Кучугура.

Мені здалося: хміль вивітрився з його голови. Спина й шия у нього раптом напружились, дядько зачургав під столом чобітьми. Видно було: він гарячково мізкує, вирішуючи для себе й для нас щось дуже важливе, може, найголовніше в житті.

— Що краще? — перепитав він.— Ви подумайте про дітей. Он про них подумайте.— І ткнув пальцем на піч, на наші голови (а ми й притаїлись).— Два дні, а тоді що? В яму? Та було б хоч за що в землю йти, бог з ним — і я склав би руки. А то ж ні за ламаний гріш. Про це подумайте. І скажіть: від цього чоловікові вашому легше буде? Хай би він тільки живий повернувся, я перший його зустріну і скажу: на, Арсене, твою сім’ю, я зберіг її, а тепер відступаюсь...

Ми на печі переглянулись: он як! Виходить, дядько не тільки вміє мовчати, а вміє й говорити і говорити сердито та гарно... Не знаю, чи то світло так упало на нього, чи він просто розгарячився, але мені здалося, що лице в нього ожило, пом’якшало, почервоніло, і брови

настовбурчились, і тут я вперше побачив його очі — при світлі кадилки вони були круто-чорні, з синім відблиском, та ще й опушені сивими бровами — ну достоту наші шибки в цю опівнічну пору.

Дядько виріс у моїх очах — до самої стелі. А Тоні, бачу. не сподобалися його слова. Міцно стулила губи, і лице її набрало ще холоднішого виразу.

— Дядьку,— сказала вона (а голос дзвенить і кришиться),— якщо ви такий добрий... То хіба не можна було по-іншому? Без цього... без женихання,— спазми здавили їй горло, і вона закінчила хрипко: — Вам не здається, що ви дешево нас купуєте: за бичка — жінку з п’ятьма дітьми?

...Тиша. А на обличчях у всіх — сум’яття. Дядько з гуркотом устав з-за столу, і мені здалося: зараз він ударить Тоню. В ту мить щось заклякло в моїй душі, і я бачив, як мати злякано підвелася, пополотніла, з болем і жалем подивилась на Тоню: "Дочко, навіщо ти? Треба ж було по-доброму, по-людському розійтися..." Мати перевела благальний погляд на дядька: "Пробачте... Воно ще дитина".

Дядько стояв нерухомо. І лице в нього зморщилось, стислося, стало колючим. Сіре, мертве лице, проте воно дивилось на Тоню кущами брів. Хвилину, якщо не більше, дядько стояв зібганим. Потім жестом — "ай, пропади все пропадом!" — змахнув з себе мертвотність, шумно зітхнув і мовив з перегорілим жалем:

— Ду-у-урний я! Думав, прийде Арсен, ми з ним по душам потолкуємо. Свої ж люди, якось порозуміємося. Заради дітей хотів. А ви? Ех... За бичка, кажете...

Дядько легенько струсив з шапки воду (бо сніг розтанув) і зібрався йти. Повернувся до нас на печі й схилив кучмату голову:

— Бувайте здорові, діти.

Схилив голову перед матір’ю й Тонею:

— Звиняйте. Може, щось і не так сказав.

Затупав чобітьми до порога і знов повернувся, вже накинувши на себе мокрий грубенький бушлат:

— Ще раз звиняйте. А якщо той, пришліть дітей чи людьми перекажіть — я завсігди...

Ці слова він вимовив через превелику силу й осікся, у нього засіпались щоки. А мені защеміло в горлі й стало жаль цього дядька: коли він сидів за столом і його тінь підпирала стелю, в хаті було ніби надійніше. Бо ж через два дні...

Рипнули двері. Дядько ступив за поріг, потяг за собою і тінь. Услід хитнувся вогник кадилки.

І разом з густим олійним духом наче зависла над нами тяжка провина: образили чоловіка.

Я глянув на матір, що стояла з Тонею коло вікна. Мати часто й винувато кліпала на двері. Та ось вона завмерла, прислухалась: у дворі зарипів сніг, глухо стукнула хвіртка.

Мати випросталась, їй наче аж легше стало, і стиха промовила:

— Пішов... Слава богу... Тільки ж не треба так, Тоню.

Якось швидко й несподівано стемніло. Йдучи заметеним полем,— а вдень ще раз притрусило його свіжим вогкуватим сніжком,— Сашко бачив збоку темну смужку бур’янів, яка тяглася по межі вздовж степової дороги. Проте непомітно і дорога, і чорні вершки бур’янів, і саме поле загубилися в сірій імлистій сутіні. Глибока вечірня тиша залягла над полями. Чути було, як пришерхає сніг — похрускувала, тверднучи, снігова кірка.

Сашко відчував: скоро й село. Він і сам не знав (та її не думав про те), як він вибирає дорогу вночі. Може, нюхом. А може, є в людини внутрішній компас, який підказує, куди йти. Сашко не думав про це. Йому просто здавалося: коли ти цілими днями никаєш по степу, голодний, як вовк, і коли на тобі обмерз ватник, то ноги самі несуть до тепла.

Хлопець зігнувся, глибше втягнув руки в рукави. Хотів ліктями стиснути ребра,— може, не так трястиме. Але чи сили не було в руках, чи груди запали — він так і не дощупався тіла, і пішов, більше не прислухаючись до себе. На ходу задрімав. Тобто задрімала його голова, важка, наче обтулена ватою, а ноги йшли, самі переступали через купини, через сухе бадилля, через борозни, притрушені снігом.

Промерзле напівсонне тіло тяглося додому.

Він ішов наосліп. Все в ньому потроху засинало — і думки, і роздратований голодом шлунок, і біль під грудьми. Він спав. А ногами, проте, відчував землю, відчував ясно, що трапляється на дорозі — замет, плішина чи втикана грудками рілля. Валянки у нього були м’які, з вати, підшиті кролячою шкуркою. Шкурка давно вичовгалась і прогнила; взуття стало нікудишнє, але для Сашка воно було незамінне: крізь м’які підошви добре промацувався кожний горбик під снігом: загублений з літа буряк (якщо не зогнив), шапка соняшника (якщо не зотліла) або — але то рідко щастило — прихований у рівчаку і засипаний снігом снопок гречки чи проса. І зараз, коли трапилось Сашкові під ноги щось м’яке й

горбкувате, він одразу прокинувся, став, обережно копнув ногою: що воно, чи не мишачий схов?

Запахло цвіллю, тим характерним духом збіжжя — прілим, трохи соложавим, від якого у Сашка різко й боляче пересмикнуло живіт. "Зараз почнеться..." Хлопець злякався голодних спазмів і, щоб заглушити в собі печію, котра гострою хвилею піднімалася до горла, упав на коліна і занишпорив руками. Намацав горбик, що темним круглим вершком виглядав з-під насту. Нетерпляче розгріб льодок, а під ним — земляну крупу, добрався до цвілі, до м’якості й стиха вилаявся: знов мурашник!

Він сів на сніг. Кругом було тихо, мутно, якісь розмиті пасма чи тіні майже непомітно спливали вгору й пропливали над полем. Скільки він сьогодні розвалив мурашників, подумав Сашко. Вдень падав мокрий сніг, на старому настові він тримався, а на плішинах та голих грудках розтавав, і мурашники в степу дуже скидалися на мишачі схови, вони чорними купками витикалися з-під снігу. Сашко чимало розгріб таких купок, потім придивився, що мурашники темні, більше схожі на кротовища, а мишачі схови — світліші. Це, мабуть, тому, що миші роблять свої зимівники з полови, соломи, гнійку. Носять і листя, й стебло, все це перетирають на січку, на дрібне порохно, і в щільно спресованій купі ховають на зиму свої запаси. Насподі, в зотлілій полові часом можна знайти і якесь зерно — пусте, пріле, однак зерно, його й провіяти не можна — летить за вітром. Так, з гнійком і цвіллю, Сашко й кидав його в торбу. Миші пищать, гризуться, метушаться, коли вигрібаєш запаси й викидаєш на сніг встелені пухом гнізда. Ясне діло: грабіж. Німці вичистили все у людей. Сашкові доводиться чистити мишачі нори. Тут нічого не вдієш — війна.

Сидячи на снігу, коло мурашника, хлопець подумав, що треба було б загорнути купу: подохне вся комашня. І він ворухнув плечем (а може, тільки хотів ворухнути), але тіло було холодне, важке й байдуже. "Зер гут,— сказав собі Сашко.— Он людей, і то не закопують. Так і лежать мертві на морозі".

Ще трохи посидів.

Підхопився стривожений і наче тільки зараз помітив, що вже геть споночіло. Темрява лежала над полем двома шарами: вгорі було синьо й чорно, а внизу, над снігами, трохи світліше, і коли пригнутися, то на білій рівнині де-не-де можна побачити темні заячі кубла під кураєм або химерні фігурки — стовпчики землі, обліплені снігом. Та й угорі темрява стелилася тонкою поволокою, крізь неї проступало холодне, в легкій паморозі небо, і десь високо зблискували одна чи дві зірки. Значить, погода прояснюється й буде мороз.

Справді, мороз припікав. Коли Сашко звівся й пішов, під ним захрумтів пришерхлий сніг. Крижана кірка була ще, мабуть, тоненька, вона кришилась і осипалася, видзвонюючи скляним дзвоном. Тиша, тільки похрускує сніг... Та Сашко не прислухався до скрипу, валянки вдень промокли, тепер залубеніли, і йому крутило ноги в усіх кісточках. Він подумав: якби скоріше дотягтись додому.

Сонна пам’ять на мить оживала, і тоді він бачив лежак, подушку, старе пальто, яким накриється з головою; а ще сірів йому на стіні батьків портрет і лобатий чоловік у вишиваній сорочці хмурився і питав:

"Трудно, Сашко?"

"Авжеж... мороз".

"Ну, нічого. Кріпись".

Щоб наддати ходи, Сашко поправив на плечі шлейку торби і ще раз помацав свій добуток: торба була майже порожня; легка й сплющена, вона старцювато висіла за спиною, і в ній, здавалося, нічого не було — хіба шо трохи гнійку з мишачим послідом — ото й усе, що назбирав за сьогодні. "Скоро миші і нас пожеруть",— подумав хлопець. Йому стало жаль себе: так попомучився, поки вкрав у німців торбу, а тепер хоч

викинь її. А торба добра — це тобі не якась мішковина, а кавалерійське відро, парусинове, строчене, з пругкою шлейкою. Сашко нагледів цю штуку в задку німецького фургона; фургон стояв перед їхньою хатою, на видноті — високий, міцний, окований залізом, і хлопець довго мулявся й крутився коло нього, аж поки не обдурив німця і не добув собі торбу. І от — порожня.

Він ступав сонно і не одразу відчув, що праву щоку йому приморозило. Став, потер її долонею, покривився: шкіра була суха й боліла. Дивно: наче й вітру не було, а звідкись таки повівало, і в рукава заповзали холодні змійки, обполіскуючи холодом спину. Сашко пересмикнув тілом, зганяючи дріж, і подався швидше.

Хоч попереду було темно й глухо, але Сашко знав, точніше, здогадувався, що там, за неясною імлистою смугою, почнеться схил; стара неорана стерня закінчиться, і буде толока, а далі тьмяно засіріють голі неприкаяні сади, а вже за ними — вулиця.

І справді, ступати стало легше, земля пішла вниз, похило, і небо просвітліло — навіть заблищав, зацукрився сніг від непевного холодного світла. Мабуть, показався місяць. Сашко задер голову і побачив над собою тонкий ківшик місяця. На нього весь час напливали рідкі волоконця хмар. Здавалось, і темрява, і саме небо піднялися вгору, в степу попросторішало, а на снігу крапками й плутаними лініями позначились заячі сліди. Сашко знав, що ці сліди, як би не петляли, все одно ведуть до села, до садків, і він вибрав заячу стежку, добре втоптану, і пішов по ній.

Ще тільки підступився до городів, як зразу вловив: пахне житлом. Різко пахне старою перегорілою сажею (видно, хтось і в цю пізню годину затопив), пахне хлівами, попелищами, карбідом (це в Шавлюги, у нього німецька лампа, карбідна). Але ні руху, ні світла, ні звуку. Тиша, мороз, якісь невиразні тіні й горби, все, як у степу.

Сашко забрів у сухі бур’яни, на грудкастий схил — починались городи — і трохи нижче загледів чорне галуззя вишневого саду. Упізнав: це садиба Лавра, дядька на костурі, їхнього сусіда. Садок у Лавра не загороджений, і сюди гуртами забігають зайці. Сашко пригнувся, помацав очима в саду: там, здається, щось ворушилося. "Свисну",— подумав він і вдихнув побільше повітря, щоб свиснути, але губи стали мов дерев’яні,— не стулювались. Тоді він ляснув заледенілими рукавами по стегнах, і звук пролунав теж дерев’яний. Між стовбурами щось майнуло, проскочило, і двоє чи троє зайців, прищуливши вуха, шмигнули майже під ногами.

І Сашка потягло в садок: зайду.

Старі, сучкуваті вишні здіймали в небо чорне, немов обгоріле, гілля; воно чітко вимальовувалося на тлі білуватого неба, і в гілках висів, заплутавшись, тоненький ковшик місяця.

Сашко обійшов крайню вишню, яку добре знав,— не раз лазив на неї. Сніг круг дерева витоптали зайці, а стовбур, колись вишнево-темний, з потрісканими пасами кори, зараз був білий-білий, як кістка, обгризений до самої деревини. Поруч росло молоде пагіння вишняка — воно теж, обгризене, стирчало в снігу білим пруттям. "І в зайців голод",— подумав Сашко.

Втім, не це його турбувало.

Він стояв між деревами, і його дратував запах вишневого клею. Отой світлий, круглий, янтарно-прозорий наріст клею, від якого злипається в роті. Він дратував хлопця, подражнював своїм липучо-киселевим смаком.

Крім снігу, Сашко сьогодні нічого не їв, і зараз від голоду дзвеніло йому в голові й тупо ломило в скронях. Хлопець потягся до гілки, на запах клею, та, мабуть, рукава примерзли до ватянки — скрипіли, як

луб, і не пускали його. "От чорт!" — вилаявся Сашко, підстрибнув і таки вчепився руками за гілку. На вишневій корі намацав гладенький і твердий, наче слюдяний, горбик. Це був клей, але на морозі він засклянів, і нігтем чи пальцем його нізащо не сколупнеш. Сашко, напруживши мерзле й болюче тіло, підтягся на руках до гілки, вхопився зубами за той скляний наростень — і відкусив його разом з корою. Похапцем прожував і відчув: більше кори, ніж клею,— гірке, мерзлякувате волокно.

Роздратований присмаком їжі, Сашко нагнув цю ж таки гілку і зі злістю обчухрав її; з пучком дрібних вишневих гілок — щоб дома заварити чай — він і потягся голим, непривітним садом до свого двору.

З їхньої хати, крізь запнуте вікно, пробивалася вузенька смужка світла.

Це стурбувало Сашка: мабуть, хтось у них є... Поночі вони не світили.

3

— А-а,— зустрів його радісним вигуком Гриня.— Бродяга вернувся! Годувальничок наш! Ну, показуй, показуй свою торбу. Що там у тебе, хвались!

Гриня був, як видно, добре напідпитку. Він сидів на кушетці, вільно розвалившись, і однією рукою пробував обняти Єву — Сашкову матір. Єва ухилялася від безсоромних обіймів, і Гринина рука, як мертва, ковзала по її спині й падала на подушку.

— Проходь, проходь, синашу! — казав тим часом Гриня.— Чого стидаєшся? Будь як дома!

"Гриня,— вкляк на порозі Сашко.— Гриня... Знову приліз".

Єдиною людиною в селі, що не мала свого пристанища, людиною, котра жила на громадських харчах і переходила з рук у руки (як колись пастухи), був Гриня Затятько, приймак. Він довго не засиджувався в одному дворі — погостювавши, приголубивши осиротіле жіноче серце, йшов собі далі, поки його не виганяли чи не зманювали в іншу хату. Мав Гриня веселу, незлобливу вдачу і завжди, при дітях і старих, ліз до жінок. Коли ті відбивалися, штурхали його в плечі — Гриня не сердився, не ображався, а добродушно іржав і, діставши ляпаса від одної, підсідав до іншої. Гриня знав собі ціну, знав, що його рано чи пізно покличуть: "Куди вони подінуться — оті, безмужні?"

До кочового життя він звик ще до війни, бо грав на барабані, полюбляв випити і разом з бродячим оркестром обійшов перед війною усі села й хуторці Знам’янського району: там весілля, там похорони, там мітинг, там випровідки в армію — скрізь кличуть музикантів і скрізь добре вгощають. Бувало, Гриня сяде, обхопить ногами барабан (від цього й ноги у Грині стали криві, мов у старого кавалериста) і сонно, мляво, без усякого апетиту починає стукати колотушкою. Це явний натяк — щоб попросили. А коли одна й друга чарка підпливають до Грині, він одразу ж крякає, оживає і, пригнувшись над барабаном, починає так виторохкувати колотушкою (ще й по грудях, по своїх підборах), що збирається люд подивитися на Гриню-віртуоза, особливо на його знаменитий удар куксою і ліктем, коли Гриня азартно вигукує: "Гей-га, риба з м’ясом, ходи, кума, викрутасом!.."

Відбарабанив Гриня своє: почалася війна, розбіглися оркестранти хто куди — той в армію, той на якісь підробітки. Барабан реквізували у Грині, сказали — на потребу фронтові. Що робити інвалідові (у Грині з дитинства була скалічена рука)? Подумав, пошукав чоловік хліба і звалив на себе тяжкий хрест приймака.

Зараз він по-хазяйськи гукав:

— Ну-ну, показуй, синашу, що там у тебе в торбі?

Сашко увійшов до хати, за ним потягся знадвору холод. Морозний дух — той, шпаркий, із степу — наче кригою облягав йому ноги, спину, груди — все тіло. І все перемерзле тіло його трусилося. "Грицуня... Знов буде глумитися". Хлопець стояв, притискаючи до себе вишневі гілки, й дивився поверх кушетки, поверх рожевої голови приймака. Погляд його завмер на стіні, на тому місці, де висів батьків портрет. От — почалось. Батьків портрет перевернуто. Замість обличчя — сіра запилена картонка, та, що зісподу. Цвяшок, мотузка і на підвісці — сліпа рамка.

Це він, Гриня, звелів прибрати фото.

Гриня завжди починає з цього. "Слухай,— підморгує Єві і киває, показує на стіну.— Чого він супиться, твій Мирончик?.. Ич, як брови нахмурив! Мабуть, з'їв би мене. Нехарашо,— каже Гриня.— Все-таки ми компаньйони були, разом стежки до дівчат топтали. Ніззя так,— повчально мовить Гриня і наказує Єві:— Прибери його. Поверни так, щоб не бачив".

І Єва, після довгого бурчання, все-таки повертає портрет чоловіка лицем до стіни. А це означає: приймак погуляв по селу (півмісяця його не було), тепер повернувся до Єви, і будуть вони миритися...

— Йди сюди! — хотів було строго сказати Гриня Сашкові, та не вийшло: губи самі роз'їхались, як намащені, й на рожевому обличчі його засяяла хмільненька посмішка.— Йди, синашу, поздоровкайся з батьком (бач, я таки не покинув вас, повернувся), та й вип'ємо по чарці.

Від Грині, коли він добре підпивав, ішло гаряче мідне сяйво. Може, тому, що в нього аж горіла, аж світилася чиста, по-дитячому ніжно-рожева шкіра на всій фізіономії. І тільки очі трохи псували Грині фасон: під градусами вони тьмяніли і, як старе затерте скло, відсявали погаслим фіолетовим блиском. Але й стомлений чаркою Гриня завжди був у гарному настрої, і зараз він поблажливо звернувся до хлопця:

— От скажи: чого ти стоїш?

Сашко ніби й не чув тих слів. Стояв і трусився. Примерзлий сніг іскрився на шапці, туго стягнутій поворозками. З-під шапки виглядали тільки ніс і синювате підборіддя, запушене інеєм. Щось було в його позі холодне, уперте, звіркувате.

Хлопець мовчав.

Тоді Гриня шарпнувся, підскочив, силкуючись встати. Він був наче прив’язаний до кушетки: шарпався і падав назад. Лайнувшись, він таки скочив на кавалерійські ноги і, кривуляючи, ступив до Сашка. Простяг хлопцеві руку — скалічену — і поштиво, з усмішкою сказав:

— Будьмо знайомі, Грицан Петрович, общий батько. Що в-в-вас в торбі? Провєрім...

Гриня засопів, повіявши гарячим бражним духом. Він дихав Сашкові в лице, але той не ворухнувся, не кліпнув оком. "Ич, супиться",— пробурмотів Гриня й простяг до хлопця рожевенькі руки: похитуючись, став розв’язувати йому шапку.

Єва дивилась на них з кушетки і була, здається, вдоволена, але спідтиха, гаряче блимала синові: "Ти що? Озватися не можеш? Дядько жартує, а тобі наче язик одібрало!"

Гриня і справді ладком, жартуючи розв’язував мерзлі поворозки; руки його не слухалися, сприсали, і Гриня тицяв куксою хлопцеві під ніс. Весело бурмочучи, він таки здер із Сашка шапку й кинув на лаву; потім — через плечі й голову — заходився знімати з нього закоржавілу торбу.

Потріскувала мерзла парусина, рипів обледенілий ватник, Сашка роздягали, а він мовчав. Тільки був, мов крижаний,— не гнувся. І ще, коли б хто придивився, то помітив: лихим холодним вогнем

поблискували Сашкові очі, ненависним поглядом він уп’явся в розхристані червонясті приймакові груди, в засмальцьовану тілогрійку.

— Хе,— сказав Гриня, запустивши скорчену п’ятірню в торбу.— Оце-то приніс! І на корж не буде. Сміття! Так, брате, матір не прогодуєш... Поздихаємо всі. Доведеться ставити могорич криворотому Шавлюзі, у того схов є в степу, пшеничка, з поліцаями вони ховали; обіцяв і мені Шавлюга мішечків зо два. Завтра піду потолкую...

Вже не перший місяць хвалиться Гриня, що піде до Шавлюги, розіп’ють вони перваку, і буде у них пшеничка — ярова, чиста, як золото. Він казав про це восени, казав перед новим роком, і ще мабуть, казатиме, а тим часом їсть глевтяки з того сміття, що приносить Сашко.

Гриня повалився на кушетку і вже оддалеки, з веселою цікавістю, поглядав на хлопця. Той стояв без шапки, без ватянки, без торби. Роздягнений, хлопець немовби усох. Тіло у нього було худе й незграбне, як у вовченяти, гостро випиналися суглоби. І на цьому кістлявому тілі, на тонкій шиї — трохи непропорційною видавалась велика лобата голова. Правда, груди були широкі й міцні, та й в усій постаті його вже вгадувався присадкуватий жилавий Кубенко, лобатий Мирон Кубенко, підривник з кам’яного кар’єру, теж мовчун і теж насуплено-впертий.

Гриня поглипав на хлопця, і стало Грині якось не по собі: з-під білих нахмурених брів зиркав на нього не Сашко, а наче Кубенко-старший, той, що зітхав і одмовчувався в парубоцькій компанії і зараз дивився на Гриню з холодним презирством.

— Ну! — лайнувся Гриня.— Ти чого на мене так вилупився? Думаєш, не знаю? А от, якщо ти такий розумний, скажи: де твій батько?

Єва штурхнула Гришо під ребра, щоб не чіплявся до хлопця, але той сердито вихнув плечем:

— Не, хай він скаже! Де твій батько, чуєш? — Гриня зробив багатозначну паузу і проказав:— Утік твій батько, от! І твій, і всі батьки втекли. Драпонули за Волгу. Герої. А жінок покинули на німців, на поталу врагу. А Грицан Петрович не втік. Грицан Петрович зостався. І вся тяжість — на його, на Грицана Петровича, плечі. А Грицан Петрович — каліка.— Тут Гриня потряс скаліченою рукою, пальці якої зрослися в один маслак.— Бачиш, каліка Грицан! — Він щодалі розпалювався, очі його мокро заблищали.— Та мені, щоб ти знав, медаль положена. Медаль! Ось сюди! — Гриня вдарив себе в груди і хитнувся до стіни.— Медаль!.. За мужеську доблесть. Ясно? Ти, думаєш, легко на твоїх глевтяках обійти всі двори? І щоб люди остались довольні? Е-е, сонливий ти, ні біса не понімаєш. А підростеш, сам попробуєш мого хліба, тоді скажеш: точно! Грицану Петровичу медаль положена! Один був, як перст, на весь куток, а не здався!

— Го-о-споди! — промовила Єва співучим, дошкульним голосом.— І що воно хвалиться? І кому воно треба, оте нещастя, ота лиса неміч? Хіба що Санька, та Фроська, та крива Зося і приймають таких.

— А ти не приймаєш? І ти приймаєш, бо то не життя — без мужського тепла. А-а,— махнув рукою Гриня,— не слухай, Сашко, її, дурна баба. Йди сюди та випий краще чарчину з холоду.

Гриня засопів, просовуючи скалічену руку за пазуху, під повстяну тілогрійку. Полапавши там, витяг зелену, якусь стародавню плескату пляшку, мабуть, ще з петрівських часів, заткнуту качанчиком. Побовтав нею.

— Давай посуду! Бігом!

— Тобі аби випить! — втрутилась Єва і докинула ревниво: — Де ти цю пляшку доп’яв? Санька дала?

— Ну, Санька,— спокійно буркнув Гриня.— А що? Я ж знав, що в тебе ні грама нема, от і прихопив. Санька зразу в крик: "Не дам! Іди до іншої, до кращої, хай тебе там і вгощають!" — Гриня перекривив Саньчин голос.— Погиркала, погиркала, але добра душа — налила. Тільки засопіла ображено: "До кого йдеш? До тої безкровної?"

— Це вона про мене? — аж позеленіла Єва.

— Про тебе. А про кого ж,— сказав Гриня.

— Щоб їй добра не було! — зірвалась Єва.— Безкровна! А сама? Таке муре — страшно глянуть, хрестись і тікай, а бач — інших гудить. І ти золото,— вже напала на Гриню.— Ні, щоб до однієї пристать і жить, як усі нормальні люди живуть, так шалаєшся по дворах — тьху!

— Ну-ну,— поморщився Гриня.— Тільки без ревнощів. Зараз врем’я таке: війна. Не ти одна безмужня, тищі таких. Треба якось ділитися...

— Ага, ділитися! То йди ділись! Йди, щоб я тебе більше й не бачила! — І Єва маленькими кулачками загупала Гриню по спині.— Йди геть, зараз іди, не треба мені посміховиська!

— Тю, здуріла,— знизав плечима Гриня. І збрижив свою ніжну лисину, показуючи тим, як він не любить жіночого вереску.

Поки вони пересварювалися, з-під кушетки виліз старий сірий кіт Шахтьор (так назвав його Мирон Кубенко за те, що той любив спати на припічку і завжди вимащував свою морду в сажу). Кіт мляво й печально пройшовся по хаті, понюхав криві Грицеві черевики і по-старечому закашляв. Усю зиму він ходив простуджений.

— Тпруцьки! — гримнула Єва і штовхнула кота ногою.

Шахтьор, мов п’яний, перевальцем почалапав до Сашка. І потерся — жалісливо, як це робить стара й хвора істота — об Сашкові ноги. Хлопець (у нього теж ворухнулась безпричинна злість) хотів був відштовхнути кота, але це вже зробила мати, і, може, саме тому, наперекір їй, Сашко зігнув свій болючий перемерзлий поперек і взяв кота на руки.

Це був перший рух Сашка. Досі, в снігу і в кризі, він стояв на порозі, як мертвий.

З Шахтьором у руках Сашко й посунув у свій куток — туди, де між піччю й пристінком було втиснуто тапчан. Він прочовгав по хаті, так і не глянувши на матір та приймака. Знав, що вони провели його недобрими позирками. "Бач, носа одвернув і не поздоровкався".

"Хай.— подумав Сашко.— Хай зляться".

Ліг, як був, у штанях і піджаку. І, вже лежачи, засовав ногами й скинув із себе валянки, розмотав зашкарублі онучі і вткнувся в подушку, накривши голову шапкою. Тяг на плечі ряднину, батькове пальто, всяке дрантя, проте холод тільки зараз, здається, пробирався до кісток, підламував ребра, аж боліло серце, стискаючись в мерзлу грудку. Сашко потяг до себе й кота, притулив його до грудей, і вони трусилися вдвох, марно намагаючись зігрітися.

Мати погасила тріски в чавунчику (трісками вони світили), задмухала вогонь і, боса, зашльопала по долівці. Ось вони там, за пристінком, сварливо зашепотіли з Гринею. Лаючись і, видко, штурхаючи його межи плечі, мати допомагала роздягатись п’яненькому, і щось вони поминали при цьому Саньку й пляшку горілки, і мати вже підвищила голос: "Хватить мені! Тільки стида від тебе!.." — а Гриня забурчав нервовіше: "Цить! Бо двину раз і піду!", і вони чи турсались, чи тихо билися у темряві, Сашко вже не дослухався. Холод зморив його остаточно, і він неспокійно заснув.

Мабуть, скоро й прокинувся. В хаті було ясно й холодно, як надворі. Тільки під грудьми у нього, де скоцюрбився кіт, якийсь клубочок тепла. А в ноги студить, звідкись піддуває, і наче проціджена крізь іній, ллється в хату білувата сутінь. Вгорі до шибки примерз ріжок холодного місяця.

Сон пропав зовсім. Сашко прислухався: на кушетці посопували двоє — Гриня й мати. "Гриня,— заклацав од холоду Сашко.— Знову цей Гриня". Хлопець сперся на лікоть, звів погляд на стіну. І зараз видно було сірий квадрат. Сірий квадрат портрета, що висів над кушеткою... Батько. Очима в стіну. Наче смертник. І Сашкові страшно стало, він уявив собі, як це людині стояти впритул до стіни, зіницями в глину, в пісок... аж білі кола в очах.

Він спустив ноги, холод побіг по литках, але хлопець присилував себе встати. Сторожко зробив крок, потім ще, прислухався — пі, таки сплять.

Тепер найгірше: якось вилізти на кушетку.

Налапав дошку під матрацом, просунув туди ногу і, косуючи оком на скуйовджену купу лахміття, від якої пахло чужим потом, зіп’явся над кушеткою. Дошка зарипіла, і тонкий скрипучий звук продер йому по спині. На мить перехопило хлопцеві дух, але тут же він сказав собі: "Ну їх!" — і, вже не остерігаючись, потягся рукою до стіни її перевернув портрет. У хатньому присмерку не можна було розгледіти батькового обличчя, тільки світліли на фото якісь плями, вгадувалося широке, і теж світле, батькове чоло.

"Ну, як, Сашко, холодно?"

"Холодно".

"А мати?"

"Біда. Краще мовчать".

І вони замовкли.

Сашко ліг на тапчан, у вистуджену постіль, і поклав під серце твердий клубок гіркоти. Цей клубок, очевидно, довго муляв би йому, не давав би заснути, але рядом по-старечому глухо закашляв кіт. "йди сюди",— покликав Сашко. Як і звечора, він притулив кота до грудей, і коли той звично замуркотів, Сашко подумав: "Тепер засну..."

4

Єва належала до тих жінок, про яких важко сказати, скільки їм років. Худа, безгруда, з маленьким безбарвним личком, вона скидалась на дівчину-підлітка, якій ще треба набирати тіла, добріти, розповнюватись. Та якщо зблизька глянути на Єву, то видно: ні, це вже зовсім не молода жінка. І не тільки тому, що дрібненькою сіточкою зморщок вкрите її якесь по-дитячому жалісне обличчя, а в усьому — в прив’ялих очах, в жовтій злинялій шкірі, в рухах, у погляді, у розмові — в усьому помітно було щось погасле, сумне, підстаркувате.

Зараз Єва сиділа змучена, з хворобливою синню під очима. Вона сиділа сама на кушетці, підібгавши під себе ноги, й жалібно схлипувала: "Гад він, паразит, бездушна тварюка",— добирала найдошкульніших слів, а плечі й груди у неї щеміли,— воно, бидло, познущалося та й пішло, кинувши гидке слово: безкровна... Кожна клітинка нила й боліла у Єви, і холодна злість — на себе і на Гриня — точила душу. "Прожену, як собаку..."

Саме в цю мить Єва ковзнула поглядом по стіні вгору й зустрілася з очима... чоловіка. Портрет було повернуто лицем до світла, з фото дивився на неї лобатий хлопець у вишиваній сорочці. Дивився пильно з-під широких білявих брів, і в погляді його був притаєний смуток чи здогад.

"Сашко! Це воно, щеня, зробило!" — сказала собі Єва; у неї пересмикнувся рот, і лиха судома пройняла все тіло.

З передчуттям жорстокої насолоди вона ковзнула на долівку.

Сашко спав у купі лахміття, шапкою накривши голову. З лахміття стирчав ніс, тонкий, синюватий, а нижче, мабуть, коло шиї, притулилася безвуса котяча морда.

— Встань! — затермосила Єва Сашка.— Ану, вставай мені, чуєш!

Хлопець підвівся, від холоду сіпнув плечима, ганчір’я сповзло з нього, і кіт злякано поліз назад, під рядно.

— Це ти зробив? Ти? — Єва трусила хлопця і сама трусилась.

Сашко безтямно закліпав на неї, на стіну, куди вона показувала. У нього здригалися щоки хтозна від чого — від холоду чи від наглого пробудження, і обличчя вкрилося дрібними простудними пухирцями.

— Кого питаю? Це ти? Твоя робота?

Сашко відвернувся, і Єва, скипаючи злістю, ляснула його по щоці, а він далі відвертався, і Єва аж захлинулась.

— Куди ти повертаєшся? Куди? І доки це буде? Доки ти мучитимеш мене? І як ти смієш? — Вона вже не тямила, як і по чому ляскає сина, за що і навіщо товче його. Просто їй треба було вилити лють з душі, вгамувати роздратовані нерви.

Коли син пригнувся, скоцюрбившись у постелі, Єва ще раз, на додачу вдарила його по голій шиї. Щось хруснуло, Єва начебто злякалась, завмерла і боязко глянула на портрет чоловіка:

— Господи, прости мене, Мироне... Таке дурне життя, сама не знаю, що роблю...

Вона попленталась до кушетки, впала на подушку і захлипала, глибоко нещасна жінка, розбита й розтоптана бездушним світом.

— Казала ж мені мати,— затягла Єва плаксивим голосом,— казала: не зв’язуйся з тими Кубенками, з тим понурим Мироном. Ото він камінь рве у кар’єрі та колись печінки собі поодриває, а ти сама бідуватимеш з дитиною... І так воно й сталося, так воно й вийшло: чоловік десь повіявся, а я страждаю одна, і кинув мені на муку оце убоїще (то вона про Сашка), вже терпцю нема: скільки уб’єш, стільки її в’їдеш...

Вона скаржилася комусь на свою долю, Сашко знав, що це довга пісня, і потягнув на себе старе, обгоріле батькове пальто. Лаштувався заснути або хоч трохи зігрітися, бо мати не скоро вгомониться: лаятиме німців, війну, лаятиме батька і його, Сашка, проклинатиме свою гірку долю... Хам поскиглить, то вона за звичкою, а Сашкові аби хоч ледь-ледь зігріти ноги.

Хлопець скоцюрбився, накрив шапкою вухо, та однак чув плаксивий голос. Тепер Єва говорила про те, як тяжко бідній жінці без мужської підтримки: хто хоче, той і познущається, і мовчи, не переч, бо тільки слово — прямо з дітьми в Германію. Хіба не так було з Глущенковою Ольгою, з Мартинюковою Пашею, та, господи, хіба тільки з ними — цілий гурт жінок, саме таких, невгодних старості, погнали на Знам’янку і з малесенькими дітьми — у вагони... Єва злякано принишкла й стиха проказала: "Спаси й одведи... треба годить отим грицанам, бо вони п’ють з шавлюгами". І вже ніби випросивши прощення у чоловіка, вона заспокоїлась, якусь хвилину полежала на кушетці тиха й умиротворена.

А Сашкові так і не вдалося зігрітися.

— Вставай,— сказала мати (відчувалося: вона вже охолола, і тільки десь глибоко осіла притаєна образа й печаль).— Годувати ж тебе треба. — Єва сама підвелась і нагадала: — Вчора ти нічого не приніс, то хоч те стовчи, що я в Шавлюги позичила.

Мовчки вони закублились у своїх кутках.

Тільки зараз Сашко загледів, що барабанщика в хаті нема. Видно, удосвіта кудись повіявся — чи не випити.

В хаті було сіро й напівтемно. Під стінами майже впритул стояли стіл, скриня, лава, кушетка й різне дрібне начиння. Тісна кімнатка, але без Грині стало немовби просторіше,

Сашко глянув на долівку. Посеред хати темніла кругла яма, вибита ступою. То його, Сашкова, робота. І хлопець зітхнув: треба товкти.

Він потяг з кутка ступу. Видовбана з колоди, важка й огрядна, ступа вирівалася з рук, і Сашкові довелося покректати, щоб витягти її з кутка і поставити дном у ту ж саму яму. Та й з цим він, помучившись, упорався. А мати висипала у ступу вузлик якогось збіжжя (Сашко й не второпав, що то воно) і сказала: товчи.

Сказала, сама накинула на плечі пом’яте пальто, батьківське, яким Сашко вкривався, та й подалась із дому. Видно, до сусідів гайнула на балачки.

Сашко зітхнув їй услід і заходився товкти.

Але перед тим зачерпнув жменю зерна й понюхав: пахло ячменем, тільки старим, давнім, прогірклим. Од цвілі зерно злиплося в кім’яхи. Видно, це був фуражний ячмінь, і Шавлюга натягав його з конюшні.

Сашко вдарив товкачем, потім ще разів зо два — для ритму. Зерно, порожнє й легке, аж зашелестіло. Воно жухкало й підлітало вгору, як полова. Зі ступи потягло сизим димком, од якого зашкребло у горлі. Закурів димок з-під ступи, що потроху вгрузала в долівку. А Сашко — з серцем, з кректанням — бив товкачем, гупав у дно, і з кожним ударом струшувалось його перем’яте тіло, струшувались у голові думки. І гупало вже наче не в ступі, а за селом, на кам’яному кар’єрі. Там — було це перед війною — копачі зняли чималий шар землі, і з-під берега виступила ціла гранітна скеля. Звідкись наїхало дядьків у брезентових спецівках, і стали вони свердлити дірки у скелі: один навсидячки тримав і покручував бур, а другий клепав молотком. Вони довбали камінь поперемінно, довбали цілими днями (ось так, як він у ступі), а потім приходив батько, Мирон Кубенко, закладав шнури і всипав у глибокі буровини динаміт — жовтий порошок, і всі тікали з кар’єру, ховалися за прибережним схилом, у ямах. В повітрі ставало тихо-тихо, всі припадали до землі, а там, серед розвернутого каміння, перебігав тільки один чоловік — Сашків батько — і підпалював шнури. Люди завжди з тривогою стежили за ним, за маленькою темною постаттю, що спритно ковзала по скелі, серед динаміту. Та ось і батько — в останній момент! — стрибав за камінь, за перший-ліпший виступ, і тоді вибухав кар’єр, розламуючи тишу над селом, і з клекотом летіло у небо каміння, ціла хмара щебеню.

Сашко боявся тих вибухів і водночас радів, захоплено дивився, як падає на річку, на левади, на верби кам’яний град, як гупають важкі каменюки десь у капустах, у коноплях, а то й ближче — під садом. У нього від захоплення терпла душа, а мати стояла поруч, бліда, наче смерть, і шепотіла одне й те ж: "Дограється, ой дограється... Осиротить мене й дитину".

Справді, Кубенко грався зі смертю, бо кар’єр, як здавалось хлопцеві, вибухав саме там, де ховався батько, або зовсім близько, і гори щебеню вкривали все навкруг, і немислимо було вірити, щоб між потрощених гранітних брил залишився хтось живий. Та от осідав кам’яний пил, і тоді

десь із-за скелі чи з вирви виповзала сіра фігурка, схожа на ящірку. І Сашко сам дивувався: батько! Цілий і здоровий!

А потім батько приходив до хати (робота у нього така, що він будь-коли міг заскочити додому). І от він приходив після вибуху і був мовчкуватий, але видно по очах: вдоволений собою. Супиться, та, мабуть, лише для того, щоб приховати усмішку.

Хтозна, як матері, а Сашкові батько пахнув завжди паленим камінням, і цей горілий душок був такий же приємний, як душок добре підсмажених горіхів.. Дома батько одразу хапався за роботу: приносив з криниці води, запарював кабанцю картоплі з обмішкою, виполював щирицю на городі, сапав, рвав черешні, вичищав у сараї, підмітав у дворі. Все він робив неквапливо, мовчки, але по-господарському, вправно. І саме над його неперебірливістю в роботі частенько підсміювалися в селі. Бо в Лебедівці не було заведено, щоб чоловік, скажімо, носив на коромислі воду чи проривав буряки. І тим більше, щоб за чоловіком, мов тінь, ходила жінка й чіплялась йому на шию: "Мирончику, ну Мирончику... ти мене любиш?" Мирон червонів до вух (люди ж дивляться!) і грубувато відштовхував жінку: "Та, Єво... Не тре..." Але те, що Мирон безтямно любить Єву, ні для кого в селі не було секретом. Їх так і називали в парі, завжди по імені: Мирон та Єва.

Над Мироном стиха глузували, дехто і в вічі казав: обабився, але ж ніхто ще не знав, що в хаті, в чотирьох стінах підривник Кубенко і зовсім ходить у "спідниці" — варить, купає в ночвах сина та навіть маже долівку. Почалось це з жалощів: "Єво, що з тобою? Така ти зелена, полеж",— а потім увійшло в звичку. І Єва справді відчувала себе дрібною, немічною, хворобливою, а Мирон — ніби в чомусь винуватим перед нею, і то найбільшою втіхою для нього було бачити її жалісну посмішку й жалісно-грайливе: "Мирончику, ти любиш мене?.." Задля цього він ладен був випрати цілий оберемок білизни. Аби тільки ніхто не бачив...

Мирон Кубенко, котрий динамітом підривав скелі, ходив коло жінки тихіший води і сам, відчувалось, соромився і приховував од людей своє домашнє невільництво.

...Гупало за селом, каміння летіло на городи, і в Сашка зомліли руки — ступа висока, майже по груди йому, треба було спинатись навшпиньки, високо підкидати товкач і бити, бити в дно, довго й нещадно, бо це не ячмінь, а цвіль, полова, гірка порохня... Дерево вже нагрілося, збіжжя злиплось докупи, і в Сашка угрілася й тупо заболіла голова.

Раптом стукнули двері, в хату вбігла Єва, збуджена й перелякана, і з порога гукнула:

— Ходи глянеш, що коїться: Бойчуків виганяють!

І війнула назад, а Сашко поклав на лаву товкач, нахилив ступу, вигріб у миску товчений ячмінь, а вже потім одягнув свій ватник, який за ніч підсох і геть зашкаруб, накинув шапку і тільки тоді вийшов з хати.

Ранок був холодний, млистий, з неба порошив сухий сніжок. Сашко ще й не ступив за вугол хати, як почув з лівого кутка, де стояла бойчуківська мазанка, шум і лемент.

Кричала жінка, кричали діти, лаялись чужі дядьки.

Хлопець, стривожений тим, виліз на погребище, до матері. Звідси видно було весь бончуківський двір і ріг Лаврової хати, а через дорогу — Шавлюжину господу, високу, під черепицею.

Люди з сусідніх дворів повклякали у себе під вікнами і дивились.

А в Бойчуків робилось таке.

Хтось підігнав сани до самого порога. Сани стояли розлогі, встелені соломою; у передку сидів дебелий візник у кожусі та в рукавицях і стримував коней, які рвали копитами сніг і відхропувались морозною парою. А ще двоє чи троє дядьків у чорних шинелях товклися на порозі і в сінях. Видно, поліцаям було сутужно, діти пручалися і наче в’юни лізли під ногами назад; витягували клубок дітей — виривалася жінка. Товкотнеча, лайка, вереск, сопіння — хтозна, що там коїться; Сашко розумів тільки одне: робиться щось дурне й недобре.

Деякий час візник, той, що в кожусі, байдуже позирав на поліцаїв, на штовханину в сінях. Та ось він сплюнув у сніг і вилаявся. "Шавлюга",— упізнав Сашко, коли той одним махом скинув із себе кожух. Лихим, рішучим кроком Шавлюга підбіг до купи людей, туди, де чобітьми топтались по голих ногах; він щось крикнув, шарпнув когось за коси — і Бойчучка вислизнула з поліцаевих рук і простяглась на снігу. Шавлюга, сплюнувши, спокійно повернувся назад до кожуха, вмостився у передку, а поліцаї навалились на маленьку жилаву жінку, заломили їй руки і босу, розхристану, в самому жакеті, поволокли до саней, вона упиралась, борсалась у снігу, кричала охриплим голосом.

А з хати уже витягали Тоню, за котру судорожно вчепилась рученятами замурзана від плачу Катька; випихали Серьожку (це його Шавлюга побив колись мало не до смерті), за ним штурхали і меншого брата.

Бойчучку волокли до саней, вона босими ногами горнула сніг, упиралась, аж заламуючись у попереці, й сипала прокльони:

— Не смійте тягнуть, окаянні! Не смійте, чуєте! Ось тут під хатою і стріляйте! Всіх стріляйте! Хай дивляться люди на вашу іудську роботу. Діти,— хрипіла вона й метляла розтріпаними косами,— діти, ставайте під хатою, всі гуртом, хай стріляють, хай...

Вона, ридаючи, хапала дітей і пригортала до себе.

Єва дивилась на сусідку повними жаху очима і стиха, перелякано промовляла:

— От дурна, от дурна жінка. Бач, сама собі що наробила. Траплявся ж, господи, чоловік, Павло Кучугура, може, зарятував би зараз, так одвернулась...

Сашко не слухав матері, бо в цю мить пронизливо, на всю вулицю заверещала дитина — котресь із найменших лаврівських, а коло дядька Лавра, що стояв на костурі, тулилося десятеро чи дванадцятеро живих скелетиків, засоплених, обірваних дітлахів. Мовчазний, аж учорнілий Лавро цитькнув на дітей — тихо, крізь зуби, а мале заревло ще дужче, десь захлипали жінки попід хатами, і навіть пишнотіла Фросина, Шавлюжина жінка, взявши в оберемок свої груди, так німотно дивилась на чужу біду, що Сашко й не повірив: невже і їй зашкребло?

А дитя репетувало в лаврівському гурті. І тоді поліцай, у котрого пілотка злетіла в сніг і який сам топтався по ній, скрипнув люто зубами й гукнув усій вулиці:

— Ви!... Геть з очей, бо!.. — І він зірвав з плеча карабін, заклацав затвором.

Люди не рушили з місця, так і стояли під стінами, але плач урвався.

Трохи втихомирилось і в дворі Бойчуків.

Кинули на сани матір, і вона вже не плакала, не проклинала, а тільки важко схлипувала. Тоня сама сіла коло матері, притулила до себе Катьку, синю від холоду й страху, покликала хлопців: "Сідайте",— і хлопці слухняно сіли. А коли Бойчучка знову заборсалась і заголосила, Тоня пригорнула і її до себе й стала умовляти: "Не треба, мамо, не треба..."

Поліцаї жбурнули їм якесь дрантя з хати — рядна й пальта, дружно повалилися в сани. Шавлюга свиснув на коней, і сиві од морозу жеребці, пирхаючи густою парою, вилетіли з двору.

— От дурна, от дурна жінка,— безтямно повторювала Єва.— Погубить себе, погубить дітей...

І тут страшна й несподівана думка приголомшила Єву: а що як... те саме... І з нею? Від цього припущення Єва уклякла, зіщулилась, наче хотіла стати маленькою і непомітною, щоб поліцаї проїхали мимо, і якомога скоріше, і щоб не помітили ні її, ні сина, ні їхнього двору.

Так воно й сталося.

Санки пролетіли повз Єву у білій куряві, промайнули кожух, чорні шинелі, купа дітей на соломі, з посвистом піднятий батіг — все промелькнуло, пронеслось, і засипана снігом вулиця знов завмерла.

Стихло, спорожніло й на подвір'ї в Бойчуків. Тільки прооранний полозками сніг та маленький валяночок у заметі (мабуть, Катьчин) і нагадували про недавню товкотнечу. Та ще були навстіж розчахнуті двері у сінях і в хаті (видно розтоптану солому й щось біле за порогом — подушку чи якусь білизну). Порошить сніг у відчинені двері, і з покинутого житла вже віє пусткою, холодом, смертю.

Сашко стояв коло матері й відчував, як мороз поймає все тіло: наче від крижаної води, холонуть і терпнуть підошви, литки, а потім спина, і тебе починає жолобить і перетрушувати. Треба потоптатися, зігріти ноги, але Сашко стояв і мовчки дивився крізь двері в хату Бойчуків. йому здавалося: зараз хтось вийде звідти...

Дядько Лавро з виводком своїх дітей, Шавлюжина Фросина з двома бистроокими хлопчаками і всі односельці стояли купками, виглядали з заметів і теж ніби чогось ждали

— Куди ж їх повезли? — звернувся хтозна до кого, може, сам до себе дядько Лавро.

Люди під хатами, що досі мовчали, раптом заворушилися, закашляли, дехто запихкав цигаркою, а Шавлюжина Фросина, підбивши руками пишні груди, авторитетно, зі співчутливим зітханням сказала:

— В район повезли, в управу... Чула таке, що за м’ясо їх забрали — там розберуться, аякже. Кажуть, ходила Бойчучка і людей підбивала, щоб не сповнять плани. Хтось набрехав, а жінку з дітьми...

— Кий там район,— хмуро буркнув Лавро.— Ото вивезуть у балку, на скотомогильник, та й покладуть, як інших... І вся тобі правда. Вони розберуться.— І Лавро кивнув на степ.

Там, за конюшнями, білим горбастим полем їхали сани; їхали так далеко, що здавалося, купка соломи чорніє в снігах... Легенько порошило, морозний іній стояв у повітрі й чулося — віддалене й приглушене — дитяче пискління. Видно, плакала в санях Катька.

А з неба порошило й порошило, засипало потоптаний сніг у дворі Бойчуків, притрушувало солому в сінях, намітало і в саму хату; одні й другі двері були розчахнуті, й вітрець ворушив за порогом чи плаття, чи кинуту поліцаями скатертину.

Люди розходилися по домівках, а Сашко сторопіло дивився туди, у розчинені двері, де вже ніхто не жив.

"Піду,— сказав він собі.— Хоч двері зачиню".

І, сторожко оглядаючись, побрів заметом до спорожнілої хати.

5

— Чого ти притягся? — Єва стала на порозі й заступила Грині дорогу. — Кому казала: не приходь? Не треба мені поденника. Повертай свої голоблі, і то зараз же!

Вона рішуче розп’ялась на дверях. Проте Гриню Затятька не так легко спантеличити.

— Євочко! — зробив він солоденьку міну (тим часом одпихаючи її від дверей).— Що ти балакаєш, Євочко! У тебе ж характеру нема прогнати Грицана. Ти от кричиш, а я скажу: сядь коло мене, Єво, і ти сядеш зо мною за стіл, і будеш їсти млинці. Я ж тебе знаю...

Лагідно, але настирливо Гриня відсторонив Єву і пройшов у хату. Витяг з-під кожушка-тілогрійки нерозлучну свою зелену пляшку, петрівську, помацав за пазухою і дістав мокренький і, видно, ще теплий пакунок.

— От. Зося дала.

Він порядкував за столом, як господар,— акуратно роздирав склеєні млинці (чи то були драники), вдоволено крякав і облизував пальці. Його лисина і пухленькі шоки сяяли чистим дитячим рум’янцем.

— Сідай, Єво,— сказав Гриня, розливаючи питво.— І синаша припрошуй. Повечеряємо.

Прискалив око й гарненько поміряв, кому й скільки налити, щоб не зобидити себе.

— Бач,— прицмокнув значуще.— І на вас доводиться заробляти. Що б ви без мене робили, га?.. Нічого, скоро заживем. Ось, казав Шавлюга, не сьогодні-завтра відкриємо схов у степу, буде пшеничка, ярова...

Він поплескав долонею по лаві, мовляв, сідай рядом, Євочко, і звів на неї повний всепрощенства й доброти погляд.

Єва тільки розвела руками: бачили таке? Припхалось бездомне й командує у твоїй же хаті! І розвалилося: хочу — запрошу, хочу — не запрошу до столу. Приблуда, старець нещасний. Єва скривила жалісне лице, постояла, приголомшена таким нахабством, гірко зітхнула й сіла за стіл.

Вмостилася вона далі від Грині, всім виглядом показуючи, що вона сердита, і, не повертаючи голови, гукнула синові:

— Сашко, йди вечерять!

Сашко не озвався. Він сидів у своєму кутку, обтулений ганчір’ям; його морозило (мабуть, таки простудився на погребищі), і хлопець, скулившись, недобре блискав на матір і на Гриню.

— Чуєш? — повторила мати.— Йди сюди!

Сашко не почув.

І тоді Єва тихо, але з відчутною люттю проказала:

— Ну? Ви бачили? Сказиться можна з такою дитиною! Цілими днями мовчить убоїще... Ти йдеш до столу? — зірвалась на крик.

Вона здвигнула плечем і погрозливо глянула на хлопця. Глянула і вмовкла: такого Сашка Єва ще не бачила. Він сидів, упершись лобатою головою в коліна, і гостро, невідривно дивився на неї. В його хворобливо гарячих очах було стільки недитячої туги, стільки презирства (не руште мене!), що Єві стало не по собі, вона зронила з безсилим відчаєм:

— Пішов би ти з блеску! — І скорбно жуючи млинець, додала: — Візьми відро та хоч вогню розживись.

Сашко скинув з ніг кота, побрьохав у сіни. Налапав у потемках відро, щільніше запнувся у ватник і вийшов. Було темно й вітряно, з-за хати несло снігом. Хлопець з нудьгою подивився вздовж вулиці. В розвітреній млі то з’являлись, то щезали сірі горби стріх. Ніде не світилося. Тільки в Шавлюги поблискував клинчик вогню.

Шавлюга... Не хотілось туди йти, але Сашко зітхнув і потягся через дорогу.

Перед Шавлюжиною хатою було нагорнуто цілий вал снігу, а двір — розчищений, просторий, і навіть зараз тут було затишніше — як-не-як од вулиці снігова стіна.

Сашко ступив до дверей і трохи пом’явся: неприємно заскімлило серце. Та пересилив себе і торкнув клямкою. З сіней дихнуло на нього теплом, запареною картоплею. Дух був густий, нудотно солодкий і Сашкові аж млосно стало: запульсувала кров, гострим болем задзвонила в скроні. Їсти!.. Сашко мацнув круг себе рукою: ось вона!.. бульба!.. в казані! Обпікаючи пальці, він схопив картоплину (а серце як не вискочить), кинув її за пазуху (запекло крізь сорочку) і, ще не вгамувавши дрож в усьому тілі, постукав у хату.

Ніхто не озвався.

Ще раз постукав, сильніше.

— Хто? — почулося за дверима.

Хлопець мовчки зайшов.

В хаті стояла тиша. На високій розмальованій скрині горіла карбідна лампа — чорна пластмасова банка, з котрої сичав струмінець вогню. Світло було якесь неживе, синє, могильно-холодне. І сидів за лампою сам Шавлюга, понурий, як дим, підперши кулаком змертвіле повстяне лице. А в кутку вгрузла в подушки важкотіла Фросина і звідти зацьковано позирала на чоловіка. Сашко глянув на піч. Шавлюжиних хлопців там не було, мабуть, повтікали від батька (бо коли Шавлюга приходив додому під чаркою, його чорноголові синки ховалися в клуню або на горище).

Сашко стояв з відром у руці й ждав, щоб до нього озвалися. Та Шавлюга немовби й не помічав того, що в хаті є хтось чужий. Він сидів, втупивши очі в підлогу, і шумно, люто дихав. Від довгого чекання у Сашка отерпла спина. Але він боявся поворухнутися; йому здавалося: от-от випаде з-під поли гаряча картоплина й покотиться...

— Ти чого? — раптом блимнув на нього Шавлюга.— Підглядати прийшов? Винюхувать, що тут робиться?..

— Вогню,— буркнув Сашко.

— Хе, вогню! Дожились! Вогню в хаті нема... Якби твоя мати з приймаком...— І Шавлюга брудно вилаявся.

Сашко хряснув дверима, вклавши всю свою злість у той хряскіт, і вилетів у сіни. Почув за спиною виск:

— Тобі вже й вогню для дитини шкода!

— Цить! Цить, кажу! — затупав ногами Шавлюга, в хаті щось забряжчало, загуркало.

"Збісилися",— подумав Сашко.

Хлопець того не знав, що в Шавлюги сьогодні чорний день.

Як завжди. Шавлюга подався надвечір до колишньої сільради, де збиралися поліцаї з усього куща. Там можна було перекинутися в карти, випити у своїй компанії. Шавлюга прийшов туди — й трохи сторопів: у сільраді не світилося, було темно, але в грубі горів вогонь, червоне світло падало на долівку, і він побачив, що поліцаї покотом лежали на соломі. Лежали мовчки, мов дрова, тільки цигарки блискотіли в зубах. Та ще раз у раз підводилась чиясь рука, брала стакан і передавала його далі, до стакана тяглись інші руки, тоді на стіні ворушився клубок сплетених тіней. Сизий цигарковий дим висів над тілами. "Ви що? — реготнув Шавлюга, відчуваючи щось недобре.— Почаділи чи подуріли? Чого лежите?" — "Помовч",— шикнули на нього тихо, але з таким притиском, як це кажуть при покійникові. І знову хтось налив з графинчика, що стояв між тілами на підлозі, й передав стакан у куток. Шавлюга вловив горілий душок самогону. "Що це за поминки?" — реготнув Шавлюга, але вже стриманіше, і знов його обірвали: "Заткнись! Дурило!.." Піднесли стакан і Шавлюзі, він випив, а далі почув таке, від чого самогон, як гаряча смола, обпік йому все нутро. Корсунь-Шевченківський, зовсім близько, котел, ціла армія хряснула, сорок генералів, кажуть, здалися в полон, траур по всій Германії, німці лютують у районі — стріляють кого попаде...

"Сволота,— сплюнув Шавлюга в прогалину між тілами.— Так підвели. Кричали: капут, капут! Москву взяли, Волгу взяли, Урал взяли, а виходить — дуля! Дуля під самий ніс. Зв’яжись із таким дермом..." — "Помовч!" — буркнули йому. І тут Шавлюга второпав, що поліцаї не тільки накурились до очманіння, а й п’яні в дим,— під грубою валяється ціла купа порожніх пляшок, а на столику ще стоїть одна сулія літрів на п’ять чи сім, і в ній жирною плівкою полискує сивуха. "Сволота!" — сказав Шавлюга і переступив через чиїсь ноги; налапав якусь бляшанку, налив її повну вщерть і судорожно, з твердим бажанням набратися — випив. Потім передав бляшанку комусь до дверей і ще раз налив собі. А далі заворушилась солома, закружляли вогні в зубах, і Шавлюга кудись брів, хилитався крізь дим і раптом опинився дома. "Капут! — закричав

на жінку.— Тікають німчуки!" — І, хитнувшись, брязнувся на ослін, а діти з вереском вискочили в сіни.

...На вулиці куріло й мело ще дужче, вітер зривав зі стріх кім’яхи снігу. Сашко потоптався під Шавлюжиною хатою: куди ж його йти? Скрізь було темно. Буряна курява сліпила очі, ніде не видно було ні вогника, ні людської постаті. Тільки над лаврівською хатою вітер куйоздив ріденькі пасемця диму.

Сашко попрямував туди. У дворі побачив, що під вікном стовбичить дядько Лавро, тулиться до причілка, де затишніше, і попихкує цигаркою. Сашко підступив до нього, нишком став, постукав ногою об ногу, щоб трохи зігрітися.

— Змерз? — спитав дядько.

— Умгу,— хитнув головою Сашко.

Дядько ще затягнувся кілька разів. Він завжди курив на вулиці, бо хата в нього тісна, дві маленькі комірчини, а дітей як у того Омелька. Сашко точно й не знав, скільки у нього малих, і лежала в хаті хвора жінка, вже нікудишня, жовта як віск од сухот, от дядько й виходив курити надвір.

— Пішли,— сказав дядько, бачачи, що хлопець труситься і притискає до грудей відро, ніби від того стане тепліше.

Вітер шарпнув їх з-за рогу хати, вони пішли боком, пригинаючись, і дядько глибоко стромляв у сніг свій рипучий дерев’яний костур.

В лаврівській комірчині дихнуло на Сашка теплом, темрявою, важкою задухою. Якась полиця, дитяча колиска, жердина з лахміттям висіли прямо над головою — ніде повернутися. Добре, що топилося в плиті — крізь відчинені дверцята світло падало на долівку, і хоч видно

було, куди просунути ногу. А за плитою стояла темінь, і десь там часто її важко дихала Лаврова жінка, казали, що скоро вона помре — самі кістки та шкура на ній.

Коли Сашко ступив у хату, з-за білого пристінка визирнуло одразу кілька дитячих голівок. Тільки влітку Сашко й бачив їх: замурзані, вони завжди колупалися за погрібником у глині. А зимою не видно їх, сидять у хаті. У другій половині, такій же тісній, як і перша, був у Лавра полик на всю кімнату, застелений рогозою і ганчір’ям, і на тому полику спали, їли, гралися — взагалі жили, не вилазячи на вулицю, всі його дітлахи. Зараз вони стулили докупи свої кістячки і збентежено лупали на Сашка. Чужа людина у хаті — це новина.

— Давай відро,— сказав дядько Лавро.

Він присів, виставивши вперед, як дуло автомата, свій костур. Покректав, нагріб у відро червоного жару. Жар злипався в коржі, й Сашко подумав: буде мороз. А дядько подав йому відро, та не відпустив, а притримав за дужку: вогонь освітив синє пухиристе обличчя хлопця. Лавро пильніше придивився до Сашка й сумно зітхнув:

— Важко, братику?.. По тобі видно: важко... М-да. Всім нам не з маком, а тобі, сину, тим паче. Зірвалась ваша Єва з повідка. Добре вони жили з Мироном, та в мене гостре око на баб. Я ще тоді казав: не люблю, коли жінка дуже лащиться. Привикне, щоб її гладили, мов кішку, то й біжить за будь-ким, аби мужиком пахло. Що вона в тому барабанщикові знайшла?

В темряві за плитою щось поворушилося, хрипко покашляло й озвалося тонким співучо-болісним голосом:

— З ким це ти говориш, Лавре?

— Та з сусідом. З Сашком балакаємо,— відказав дядько жінці.— По жар прийшов. Єва з приймаком чарчиною гріються, а його на мороз посла...

Сашко не хотів чути, що далі казатимуть про матір. Повернувся й мовчки посунув з хати.

А буря розходилась, мело й куріло над стріхами. Щоб донести вогонь, Сашко зробив курінь: ватник напнув на голову, сам схилився над відром і щільно обтулився полами. Так, розіп’явшись над відром, він і побіг додому. Але вітер забирався н під ватник, ганяв у відрі іскри й білі гребінці полум’я. Жар приємно пік йому в обличчя, чадний дим шпигав у голову, і хлопець аж заточувався.

Добре, що домівка була близько.

Грузнучи в снігу, Сашко перебіг дорогу і вскочив у сіни. Закутаний з головою, він так і ввалився в хату, штовхаючи ліктями двері. Тільки ступив, як одразу відчув: щось тут не так... Щось уже трапилось...

Темно, проте Грині нема — не той дух у стінах.

Мати сама. Де вона, поки що не видно, але чути — плаче. Схлипує голосно, невтішно, наче от-от захлинеться.

Сашко грюкнув дверима, і мати трохи притихла. Потім захлипала ще надривніше і почала приказувати — пошепки, а далі голосніше, переходячи на крик:

— І доки це буде? Доки я мучитимуся? Прийшло, потовклося по душі, ще й руку підняло, щоб побити. Та мене Мирон ніколи не бив, пальцем не чіпав, а воно, нікчемне...

Сашко не слухав того голосіння — треба готувати світло.

Поставив на стіл цеглину, на цеглину старий обгорілий казан, у той казан висипав жар, роздмухав його (а коли голодний, від того, що дмухаєш, аж паморочиться в голові). Ось зажевріло кубельце в пригаслому попелі. Сашко підкинув туди кілька трісок. Сухі тріски спалахнули, червонясте кружало забігало по стелі. Тепер тільки підкладай трісочки та слідкуй, щоб не погас вогонь. Це тобі й світло, й опалення — гріє, правда, поганенько, але коли змерз, то руки можна погріти.

Поки Сашко готував вогонь, мати вела своє. Скаржилась на війну, на дурне життя, на чоловіка, що покинув її на німців та на Гринів, а сам, мабуть, сто разів женився, про сім’ю й не згадує... Далі взялась за Сашка:

— Покинув убоїще на мою голову, а ти що хоч, те й роби. В що його зодягнути, чим годувати, коли сама зранку нічого не їла? Це ж заради нього, потурмака безмовного, Гриню взяла, думала прихистить сім’ю, їсти щось розживеться. Чуєш? — крикнула мати.— Заради тебе гріх на душу взяла!

Сашко не озвався.

Тріски якраз спалахнули яскравіше, відблиски вогню заряхтіли на стелі й на стінах, і він загледів: портрет знову перевернуто лицем до глини. Хлопця охопила холодна й рішуча впертість, він ступив до кушетки, став на краєць дошки, щоб не потривожити матір, і потягся до портрета.

Єва притихла; німо й причаяно дивилась вона з темряви на зухвальство сина. І раптом скрикнула — без сліз, без схлипування, а сухо й надривно:

— Не смій! Не смій, кажу! Що ти очі мені колеш? Через тебе я життя своє знівечила, приймака взяла, чуєш! Через тебе на страм пішла...

— Брешеш,— зірвалось у нього з язика.

— А-а-а! — Єва погрозливо підвелась.— "Брешеш"! Це ти матері так! Щеня, ось же тобі! — І ляснула Сашка по щоці, той аж похлинувся з несподіванки, а Єва з несподіваною силою штовхнула його на лежанку і, давлячись слізьми, загупала по ньому маленькими твердими кулачками. Била по спині, по мовчазному тілу, а Сашко сопів, затуляв голову руками й гарячково казав собі: "Бий, бий! Все одно брехня. Не для мене зробила! для себе!.. для себе!" Ця впертість, ця непокірність живого єства ще більше розлютили Єву, вона вчепилась хлопцеві в чуба, заторсала його, вкладаючи у спалах сліпого гніву всю лють на себе, на своє незугарне життя, на трикляту війну, що все перевернула й заплутала, на Гриню, який споганив пам’ять про колишню любов, на сина, котрий спідлоба зиркає на неї і стоїть над душею, мов докір. А кому цей докір? Їй, голодній і потоптаній? За що їй докоряти? Що вона доброго зазнала в житті?

У Єви тіпались руки, їй аж потемніло в очах, і вона, задихаючись, рвонула хлопця за комір: "Щеня таке! Придушу!.." Хлопець не витримав, крутнув плечем і вивернувся з чіпких материних рук.

— Перестаньте! — сказав крізь зуби.— Відчепіться краще, бо!..

— Ага! Ти ще погрожуєш! Ну, стривай! — І Єва схопила з плити дерев’яний товкач, замахнулась...

Хтозна, чи вдарила б вона Сашка, чи ні. Він не став ждати, а прожогом стрибнув з лежанки, розчахнув одні й другі двері і вискочив на вулицю.

Вітер підхопив його й погнав у темряву, в довгу буряну ніч. Він падав і біг по снігу і з мстивим злорадством уявляв, як підпалює хату, як буря жене вогонь по стрісі, а мати виглядає з вікна й гукає: "Вернись, вернись, Сашко, я не хотіла!.."

Сашко не вертався. Біг за вітром, і все в ньому калатало й пекло від кривди, від жалю до себе, і віч не бачив ні степу, ні вітряного неба з каламутним потоком хмар.

Здається, й не вибирав дороги, біг, куди ноги несли, але мимоволі повертав у поле, де темніла давня скирта, яку добре знав і яку не раз обскубував з хлопцями, дошукуючись зерна.

6

Він спав. Голова провисла кудись униз, наче в яму, і щось плелось уві сні важке й безглузде. Хтозна, чи то тільки марилось йому, чи справді щось кублилось і пищало над вухом. М’яко, нечутно поліз Сашко на той писк, і поки він ліз — з плеча сповзла одежина, в дірку понесло морозом, від холоду отерпли плече й рука. Ага, зрозумів Сашко, він виліз на край стіни і мало не посунувся вниз: то було горище конюшні, а далі — пряма височезна стіна і під нею сніг. Зненацька посковзнулась рука, і Сашко повис над стіною, страх пронизав його тіло, і хлопець порачкував назад. Але куди? За ним уже лізли поліцаї, попереду Шавлюга. "Облава, — подумав Сашко.— В Германію забирають". Він кинувся бігти, і дивно — побіг угору по стіні й раптом... нора. Звичайна кругла нора, мабуть лисяча. Сашко просунув голову й поліз під землю, а за ним уже гналися й сопіли поліцаї. Сашко ліз і задихався, бо нора стала зовсім вузька, забита снігом, а він розгрібав замет і ліз у рівчак, аж на скотомогильник. І тут він побачив: вони вже мертві — всі Бойчуки. І присипані снігом. Ось їхня Тоня, замислена й строга, снігу повно в очах; ось Катьчин валянок, ось їхня мати... А це Серьожка, суперник у бійках; раніш він був хитрий, балакучий і кидав грудки далі всіх. Зараз лежить тихий, руки схрестив на грудях і в долонях — хліб.

"Сон,— подумав Сашко.— Верзеться казна-що". Він напружував усі сили, щоб проснутися; зробив ривок (не тілом, а в думках) і таки прокинувся.

Сон одлетів геть; Сашко полежав ще трохи, прислухаючись до себе. Неясне, притуманене чуття підказувало йому, що з ним щось сталося. Але що?

Він принишк.

Ось той писк. Щось вовтузилось, пищало, шкреблось — по всій соломі. А солома від морозу стала тверда, наче дріт, давила в щоку, і було страшенно холодно — спина задубіла, наче взялася корою, ноги зовсім отерпли.

І Сашко згадав: це скирта.

Мабуть, у глибині душі він давно збирався втекти, навіть вибрав собі для зимівлі скирту над балкою. І вчора, хоч було темно й буряно, не блукав по степу, а вибрів на ту ж таки скирту. Коли в сніговій куряві перед хлопцем виріс чорний пагорб соломи, на серці у нього відлягло: вже не замерзне. Є житло.

І заходився рити кубло.

Ще до війни у сільських хлопчаків була улюблена гра — ховатися у скирти. Які тільки неймовірні ходи — покруче ні, звивисті, з багатьма колінами й переходами — рили вони в соломі, і робиш не швидко й просто. Ось ти зажмурюєшся, руками й головою протискаєшся вперед, плічми й спиною видавлюєш солому і розширюєш нору, лізеш у саме нутро скирти (хоч і страшнувато — чи виберешся назад). Ти заховався в норі (а як тут пахне, як добре й тривожно самому — над тобою ціла гора золотої, духмяної, тільки що змолоченої соломи!) І дідька лисого хто тебе знайде в цій схованці, бо ти або причаївся десь наспочі, або видерся аж на гребінь скирти, прогорнув собі віконечко та й визираєш тихнем і смієшся з того, як твій суперник безпорадно кружляє внизу, заглядає в нори і кличе тебе.

Це була чудова гра, називалась вона — "солом’яні шпигуни". Хлопці ватагами тікали в степ і там гралися до очманіння, розривали й розкублювали солому, аж поки висока й пишна скирта не роз’їжджалась похнюплено на всі боки, не розвалювалась, і тоді вони розтовкували її до кінця, і робили це з буйним варварським захопленням, тільки пильнували, щоб їх не застукав на місці об’їждчик.

Гралися, звичайно, в нових скиртах.

І ніколи Сашкові не доводилося рити нору в старій, злежаній соломі. Вчора вночі він спробував був прокопати хід своїм "шпигунським" методом. Нічого з того не вийшло. Торішня солома, що затекла від дощів, давно спресувалась, змерзлась, стала немовби скляна. Її можна було вскубти хіба що ключкою, і то через силу. Сашко стояв, слухав, як гуде над скиртою буря, пересіваючи дрібний, колючий сніг, і думав: що ж робити? Зайшов з підвітряного боку, де було затишніше, ногами розгріб сніг і заходився обскубувати мерзлу, затверділу боковину. Солома, вперемішу із льодом та снігом, різала пальці, руки відразу закоцюбли. Далі було трохи краще — ті самі злежні, тверді, їжакуваті, але сухіші, й вони легше висмикувались. А коли Сашко зарився в скирту, то вже плечем і ногами викублював собі просторе лігво, мостив під голови і, заваливши соломою вхід, уклався спати.

Ліг, проте довго не міг заснути.

Сухо й гірко було в горлі, не так від солом’яної потерті, як від того, що сталося дома. "Щеня... як ти смієш!.." І, може, заволоділи б ним оті болючі, мстиві спогади, але інше привернуло увагу. Вся скирта пищала, ворушилася, шаруділа. Мишва... Повно мишей. Люди взагалі не знали раніше, щоб була така сила мишей — у полі, в хаті, в сараї, на горищі. Це, кажуть, на голод або на чуму. Їх уже не ловили коти, а флегматичний Шахтьор, коли його кидали в клуню, дико нявкав, дряпався, тікав назад. Видно, об’ївся мишей і боявся їх.

І зараз, коли Сашко принюхався, то гостро відчув: уся солома пропахла мишами, і запах такий різкий, такий неприємний, що від нього можна зомліти.

"Їсти,— подумав Сашко.— Їсти хочеться. Тре вилазить".

Спробував поворухнутися. Та ноги затерпли, задерев’яніли і не розгиналися. Довго, помаленьку випрямляв одну ногу (а судома стягувала жили), потім випрямив другу, порачкував із лігва.

Виштовхнув затичку і аж осліп — біле морозне світло різонуло в очі.

Сів коло нори. Огледівся.

Тихо. Бурі нема. Тільки накрутило і намело снігу під скиртою. Всю пазушину кубла заліпило снігом. Видно лише дірку в заметі, якою він виліз. Дірка свіжа, з тільки що обкришеними краями. І в’ється з неї димок — сизе тепло, яке надихав Сашко вночі.

"Тре затулить",— подумав хлопець.

Однак не встав — шуміло в голові.

Перед ним лежала тиха, морозна рівнина в білому тумані, в інеї; за сніжним горбом темною купою причаїлось село. І там тихо. Голий холодний простір, ніде ні мітки, ні цятки, ні найменших ознак життя. Він сам у степу. Сам серед німих кучугур.

Защеміло в грудях. Але погасив у собі терпкий біль, тоскно подумав: де й що шукати, щоб попоїсти?

Від скирти поле спускалося до рівчака, а за рівчаком, коли придивитися, чорніли на снігу виламані й вирубані кущі лісосмуги, між

якими щось стирчало із заметів. Сашко згадав: там, здається, валялися покинуті сівалки. Може, щось збереглося в сошниках?

Встав, звичним рухом запнув ватник, насунув на очі шапку і побрів у балочку. Сніг лежав чистий, незайманий, ніхто ще не потоптав його. Тільки заячі сліди де-не-де помережили схил. Він ішов зігнувшись, і щось метлялося під ногами, щось дратувало його — клапоть чи хтозна-що. Глянув на валянок і чортихнувся: так і знав! Недарма шпарило в п’ятку. Протерся задник, і вилізла онуча — клапоть червоної кофти. Сварливо крекчучи, Сашко запхнув онучу назад, в дірку, разом з намерзлою ожеледдю.

І почовгав униз по схилу.

Буря втрамбувала сніг, іти було легко. От тільки вітер, несильний, але гострий, стругав попід боки, і Сашко пішов звичною ходою: зігнувшись, голову увібравши в плечі і лікті притиснувши до грудей. Так менше вивітрювалось тепло.

Він спустився в балочку й оглянувся: його скирта стояла на горбі самотня. Низька, зчорніла, присипана снігом. Вона скидалась на старий сарайчик з проваленими стінами. Сашко брів униз, до сівалок, але часто й тривожно озирався, поглядав на скирту, наче боявся: чи не зникла? Бо тоді пропадеш у степу.

В рівчаку він таки вскочив у пухкий замет, набрав снігу в халявки. Це не біда, гірше те, що знову вилізла онуча. Сашко розлютився, наступив ногою на клапоть і впав, вилаявся і вже руками відірвав ганчір’я.

Аж легше стало на душі. Та й лісосмуга була вже близько, кроків за двадцять. З-під снігу стирчали обламані й обрубані стовбурці — чахленьке гілля пішло на розпал, дехто викопував і вирубував штурпаки при самій землі.

За лісосмугою валялось таке ж покручене й скалічене залізяччя. Розбиті яшики, рами без коліс або на одному колесі, якісь валики, шестерні, пруття. Оце й були сівалки. Сашко заглянув у ящики — там повно снігу, твердого, як лід. Хоч і є на дні зерно, та його можна вирубати хіба що сокирою. Хлопець тоскно озирнувся: а де сошники? Мабуть, їх порозтягували. Без усякої надії Сашко поколупався в снігу і все-таки намацав парусину и залізні трубки. Вибив із трубок сніг. Додолу випав мерзлий стовпчик землі, а в тому стовпчику, як намистини, просвічувалось зерно. Пшеничне. Трохи проросле.

Сашко ковтнув голодну слину.

Руки у нього змерзли, стали граблисті, але він таки змігся стулити пальці докупи, щоб пучками видлубати зерно. Видлубав дві чи три зернини, кинув у рот. Холод. Крижинки на язиці. Не жуючи спробував проковтнути їх. Але в горлі так запеклося, пересохло, що, мабуть, зараз нічого не проковтнеш.

"Хай,— подумав Сашко.— На потім". І висипав землю з пшеницею в полу ватника.

А незабаром, нишпорячи коло сівалок, він намацав у заметі скручений дріт. Ним, очевидно, колись чіпляли борони до трактора (гострі ріжки борін виглядали з-під снігу). Сашко вирвав із насту шматок іржавого дроту, і тоді промайнуло в голові: буде на пастки!

Сергій бойчуківський, той, котрого побив Шавлюга, ще восени показував, як ловити сильцем зайців. Штука це не дуже хитра, треба тільки знайти залізні кілки.

Ага, ось же борони. Тільки як би виламати хоч зо два зубці? Ударив носком — дурне: валянок м’який, защеміли пальці. Борона вмерзла в сніг, і зуби стирчали міцно, як упаяні. Сашко кинув поглядом: поблизу лежала залізна рейка. Нею вже, мабуть, розбивали ящики — на паливо.

Узяв рейку і з розмаху вдарив по зубові. Зігнув його в один бік, у другий — зуб уже трохи хитався. Вперто, сердито клепав, аж поки залізний ріжок не бренькнув і не зламався. Так, з передихом, виламав і вихитав три гостреньких зуби і втомлений, але зігрітий, потягся назад до кубла.

Розрахунок був простий: зайці бігають на підгодівлю до скирти, там на стежках треба й ставити петлі.

Він спустився в заметений рівчак і знов провалився. Вгруз по самі пахви. Якось вибрьохався з снігу і, важко відсапуючись, подерся нагору. Під горою, по некрутому схилу, розбіглися заячі стежки. Сашко поблукав між ними, вибрав добре втоптану. Згадав, що спершу треба забити кілки. А він не взяв рейки. Вилаяв себе і знову потягся до сівалок.

Тепер у нього було все для полювання: дріт, три кілки і рейка. І заяча стежка, свіжа, густо-густо потикана лапами; вона темною строчкою петляла по косогору і бігла через горб до скирти.

Сашко постояв, подумав і вирішив: забивати кілок не на стежці (бо заєць почує запах заліза), а збоку, в ріллю. Розгріб затверділий зернистий сніг, похукав у долоні, в ямку поставив кілок, забив його рейкою в землю — по саму головку. А сильце зробити просто: гарненько вирівняти дріт і один кінець зігнути петлею — не великою, саме такою, щоб пролізла заяча голова. А го вже дрібниці — закріпити повідок, замаскувати пакільчик.

Все те Сашко робив з мужицькою винахідливістю — що навздогад, що тут же примудровуючи; він довго морочив собі голову, але поставив сильце так, щоб воно висіло над стежкою не високо й не низько, а якраз на зайця.

Глянув на свою роботу, мугикнув; дротина, та й годі. Хтозна, чи знайдеться таке дурне, щоб влізло в петлю. І коли те буде? А їсти... Їсти хочеться зараз.

Він обійшов скирту і поставив ще дві петлі. І хоч не хотів дратувати себе, але таки уявив, як попаде в петлю заєць, і як він дістане вогню, і як тут же, в степу, засмажить... Щоб не мліти від тої омани, збив оскому, сьорбнувши різкого вітерцю, і швидше подався до скирти.

Тільки поткнувся до кубла, під круглий дашок із снігу,— і відсахнувся, похолов од страху.

З нори... щось загарчало на нього.

Собака.

Собаки він не побачив, тільки його очі — лихі, з недобрим червоним жаром, що спалахував і загасав.

"Злий. Ще кинеться!" — остовпів Сашко.

Собака принишкло дивився на хлопця і стиха гарчав.

"Ану геть!" — сказав Сашко. Тупнув ногою. Погрозливо махнув рукавом. Собака вишкірився, але очі у нього забігали — він, мабуть, теж боявся і вже позирав, куди тікати.

"Ну!" — погрозив Сашко.

І тоді пес немовби потягся мордою до Сашка і, не спускаючи з нього очей, злих і наполоханих, повільно, знехотя виповз із нори і якось боком, з виглядом приниженої істоти, зашкандибав геть.

"Диви,— подумав Сашко.— Кривий собака. Дикий. Де він узявся?"

Справді, це була дивина. Бо з того дня, як у село прийшли німці, собак у цих краях не стало. Навіть щенят не лишилося — вибили їх до ноги.

І пригадалася Сашкові та осінь, і ті тривожні обважнілі хмари, і те виття собак, і той багряний захід. Вечори були тихі, й волосся ставало дибом, коли чулося з усіх кутків страшне валування собак, а потім протяжне, нестерпне виття — на місяць, на спалах ракет, на гудіння літаків. То було віщування біди.

Прийшли німці в Лебедівку так.

Пронеслась чутка — а тоді чутки носилися зі швидкістю блискавки — зводити до балагану собак. Будуть вішати.

Люди мовчали. Бо хто повірить: домашніх рябків, кудланів, жучок — і раптом вішати? За що?

Але скоро на чорному жеребці проскакав по селу Шавлюга, вигукуючи через тинки й загорожі, щоб негайно зводили собак.

І от з усіх дворів жінки й діти потягли на цепах, на вірьовках, на мотуззях своїх рудих, кудлатих, клишоногих сторожів, і та сонна й лінива собачня упиралася, гарчала, ніби знаючи, куди й навіщо їх ведуть, над вулицею стояло різноголосе тоскне й жалібне дзявоління. Сашко теж одв’язав свого Липу і повів за гуртом, а далі — краще й не згадувати. Бантина, зашморг, передсмертні конвульсії Липи, купа забитих тварин... Сашко аж здригнувся: бридке те було. Бридке й безглузде. Мабуть, ніколи він не позбудеться огиди до всього, що пахне кров’ю, шерстю, мотузкою.

Рябків у Лебедівці не стало.

І коли німецька розвідка на мотоциклах в’їхала в село, жодний собака не гавкнув на переможців.

Німці обережно проїхали вулицею. Довкола було так тихо, так мертво й пустельно, що здавалося — все це діялось не на землі, а десь на безлюдній планеті.

...Сашко заліз у кубло. Він так напрацювався зранку, що радий був затишку, і зовсім не відчував, як під ним їжиться, пашить морозом солома. Ліг, згорнувся клубком і сказав собі: спи.

7

Знов падав сніг, падав тихо й сонно. Великі лапаті сніжини косим пунктиром прокреслювали небо. Сашко зупинявся і довго дивився вгору: небо висіло низько над головою, і щось ворушилося вгорі, живе й пухнасте. З того білого виру сипався пух, легенький вітрець підхоплював його і, кружляючи, ніс над землею.

Надивившись на сонне кружляння снігу (аж мерехтіло в очах), Сашко човгав далі.

Думка була така, щоб зранку обійти пастки.

Сніг легенько притрусив заячі сліди. Старі стежки можна було вгадати по вузьких заглибинах, по канавках, налитих синюватою тінню. Де-не-де вже витнілись і свіжі доріжки, протоптані вдосвіта; Сашко й пустився ними і скоро знайшов перше сильце — на косогорі. Дріт, скручений петлею, порожньо висів, похитуючись на вітрі. Довго шукав Сашко друге сильце; блукав навколо скирти, що темніла, як привид, під запорошеним небом. Та ось мало не впав, зачепившись за дріт. Друга й третя петля були теж порожні.

І Сашкові тоскно стало на душі. Зітхнув, прислухався, як шерхотить, падаючи, сніг. І тут помітив: за ним ходить собака. Той самий, кривий. Він сів оддалік, піднявши перебиту лапу, й з голодним блиском в очах стежив за людиною. "Ану геть!" — сказав Сашко. І, як учора, махнув рукавом.

Собака відскочив і знову сів, вилупившись на хлопця.

— Чого? — буркнув Сашко, проте глянув уважніше: це був худющий пес, кудлатий, білої масті; живіт йому підтягло, випирали гострі ребра. Руді печальні очі запливали сльозою. "Голодний",— подумав Сашко.

Подався геть від собаки, поплівся бозна-куди, просто так, аби не стояти. Легенько порошило, і хлопець побачив: крізь снігове мерехтіння пробивалося щось темне. А-а, то йшли німці, йшли снігами, по горі, по заметах; сунулась валка машин, і машини тільки вгадувалися — вантажні, криті брезентом, за ними гармати і далі — групи піших. Диви, що це значить?

Німецькі війська Сашко бачив тільки тоді, коли наші відступали, потім усе відкотилося на схід, настала якась порожнеча, в селі порядкували свої ж горлохвати, потім з’явилися зондер-комісари, фельдкомендант, словом, цивільна влада. А солдатів не було. І ось — перша колона в снігах. Гармати. Запахло фронтом.

І згадались Сашкові глухі чутки: німці тікають.

Сніг густішав, біло й світло стало в степу, але за сніговою пеленою нічого не видно попереду. І Сашко подумав: це добре. Можна сходити в село. Зайців нема, зате є кролі. В одного кролі залишилися, в Шавлюги, і падає сніг — нічого не видно.

Пригнувшись, він поплівся за вітром. Нараз йому привиділась хата, сиві візерунки на вікнах, мати, що сидить на кушетці; й защеміло під

серцем — десь глибоко ворухнувся сум чи жаль, але Сашко відігнав те видіння, той притаєний щем і сердитіше зачовгав валянками. Йшов балками, провалюючись у замети, видирався на пагорби, де стирчали пеньки вирубаних терновищ і кущів дерези, підбігав старим путівцем, притрушеним соломою, а зверху — сніжком.

Довго місив замети.

І от перед ним знайомий сад, лаврівський, з високими сучкуватими вишнями; із Шавлюжиного двору пахне карбідом.

Сніг, притихле село, але чулося: якийсь галас, перегуки, рев моторів, різкі команди. Німці в селі. Війська. (Може, ті, що валкою сунули через заметену гору?) Прийшла сила й копнула людський зимівник: біла глуха пітьма, і десь там скрикувало й зойкало розворушене село.

Сашко, прислухаючись до тих неясних тривожних звуків, сидів уже в сарайчику, за очеретяною стіною. І держав за пазухою кроля. Ватник грубо віддувався, і в хлопця було таке відчуття, що в нього на грудях міна: стукотіло сполохане серце, наче відлічувало останні секунди, ще якась мить — і вибух. Хтозна, в кого серце билося дужче; в Сашка чи в кроля, мабуть, в обох однаково.

В очереті світилась дірка, сюди залізали сніжини, і через неї Сашко позирав у Шавлюжин двір. Там гупали чоботи, метушилися німці, долинав якийсь гомін, хряскіт дверей. І Сашко побачив, як два німці виводили з сарая, що стояв навпроти крільчатника, Шавлюжину корову — велику рябу, з темними латками на спині. Два солдати тягли за налигач, третій підпихав ззаду.

Німці збуджено джеркотіли, гукали щось своїм камрадам, які підганяли машину до двору, а на порозі розп’ялась простоволоса Фросина і ойкала умліваючи: "Ой боже, ой боже. Що воно робиться? Та не стій, біжи, чоловіче, в поліцію!"

А Шавлюга мовчки підпирав одвірок; він стояв без шапки, без кожуха, сніг падав йому на голову і на сіре, якесь повстяне обличчя, і Шавлюга казав:

— Сволота. Хто їх любитиме? Ти до них з усією душею, а вони у свого ж корову тягнуть...

"Ясно,— подумав Сашко.— Вступили війська і добувають собі їжу". І ще він подумав: у кого ж їм брати? Від здачі худоби увільнили тільки двох — старосту і Шавлюгу. Староста привселюдно заявив: здаю добровільно — і здав. Шавлюга промовчав, і от забрали силою.

Стежачи за німцями, Сашко на якусь мить забув і про себе, про те, що в нього за пазухою кріль. Та коли німці потягли корову на вулицю і Шавлюга хряпнув за ними хвірткою, а тоді вовчим кроком попрямував до сарая, серце в Сашка обірвалося: зараз... зараз угледить...

Кріль зашкрібся, засмикався під ватником, і хлопець тихо, але міцно притиснув його: "Тс-с! Мовчи!" А як тільки Шавлюга зайшов у сарай, Сашко вприснув з крільчатника та за купу гною, та за хату. Шмигнув попід сніговою загорожею і на город, у балку. Біг, падав, повз майже на колінах по крутих заметах...

Добре, що мело: ніхто із села не побачить полум’я.

Тут же, під скиртою, Сашко й розклався з вогнищем. Правда, згайнував півдня, поки розгріб сніг, наскуб сухішої соломи, а головне, поки дістав жару. Довелося знов брести в село, до крайніх хат, злодійкувато вичікувати, поки поцюкала патерицею, почовгала кудись стара, вдвоє згорблена баба Марчиха. У неї Сашко і прихопив ножа, щоб потрошити кроля, і нагріб у каструлю жару. Це, звичайно, грабіж, проте хлопець втішав себе думкою: оддасть їй усе. А може, ще й в’язку соломи підкине.

Коли спалахнуло вогнище, а над полум’ям завирував сніг, коли зашипіла й хлібним духом запахла мокра солома, Сашко пригадав річку, літній вечір, кострище на березі і те, як батько умів пекти рибу. Не смажити, а саме пекти. Щуку чи окуня він загортав у мокрий папір, у газету, загортав у кілька шарів, а перед тим посипав сіллю, перчиком і клав у жар. Риба умлівала в спокійному жару, і це була така смакота, що й німцям такого не снилося.

Ні солі, ні перцю в Сашка не було, однак він вирішив теж підпекти кроля. Взяв його за вуха й за ноги і спочатку обсмалив над вогнем, як смалять курей, а потім почистив і пригорнув жаром.

Вогнище куріло, і сірий гіркуватий дим змішувався зі снігом; теплі струмені закручували й відносили геть білі охвістя пороші.

Сашко підкидав солому, грів руки над вогнем, але спиною відчув: хтось за ним стежить. Стривожений, озирнувся... Собака. Бродячий. Сидить неподалік і голодним поглядом дивиться на Сашка, на вогонь. І труситься від холоду. Світла, з рудою підпалиною шерсть на ньому злиплась, узялась дрібними бурульками. Мабуть, собака десь намок, а потім — на свіжому повітрі — обмерз.

"Дурний, іди грітися",— кивнув Сашко.

Собака сидів не ворушачись.

Передня лапа у нього, зламана чи перебита, висіла якось безсило, мов зайва.

"Звідки він узявся?" — знов подумав Сашко. І йому привиділось, як сунуть снігами німецькі війська, сунуть до фронту і женуть перед себе собаку, може, аж із вінницьких лісів, і той, зацькований, здичавілий, тікає полями, балками, перелісками, крутиться між фронтами, між

стріляниною, як, до речі, шастають на прифронтовій смузі і гурти одурілих від страху зайців.

Запахло смаженим м’ясом, сніг кружеляв над вогнем, і полум’я злизувало сніжини й ганялось за ними, вкручуючи їх у сувої диму. Запах крутішав, подразнював хлопцеві все нутро, і Сашко ковтав слину, а п’явки ссали йому за душу й просили: дай!

І собака навсидячки тихо підтягувався до вогню і теж облизувався.

Може, треба було ще підсмажувати кроля, та Сашко не втерпів. Похапцем розгріб жар, і ось у попелі, як зотлілий сучок,— лапа. Сашко хапнув її і, обпікаючись, витяг з вогню кроля — гарячого, з підсмаженим бочком, у сажі.

Теплий клубок став Сашкові поперек горла, і він, тремтячи всім тілом, уп’явся зубами в м’ясо. Пісна сирувата кролятина обпікала йому рот, а Сашко гриз, ковтав поживу, і руки трусилися від голоду.

За спиною тихо заскімлив собака.

"На!" — сказав Сашко і кинув назад себе кістку.

Ззаду хляснуло. Видно, собака піймав кістку на льоту.

А Сашко викручував друге стегно і чув, як за спиною нетерпляче дише зголоднілий пес.

Та коли Сашко встав, сп’янілий не так від їжі, як від крутого запаху м’яса, і заточився, собака ошкірився, але якось винувато й принижено, і відскочив геть.

Сашко поплівся до скирти і тільки просунув голову в своє кубло, одразу впав і заснув. Навіть не встиг затулити соломою вхід.

Він заснув, а проте відчував, як до нього в нору проліз собака, примостився поруч, десь під грудьми, і вдвох їм тепліше. Здичавілий собака, мабуть, згадав ті далекі часи, коли він дружив із людиною і коли по ньому не стріляли і не кидали кийками; він, мабуть, згадав про це, бо мирно поклав голову на шию хлопцеві й теж заснув.

"Вдвох краще",— крізь сон подумав Сашко.

8

Якось уранці здалека докотився глухий грім. Це був і не грім, а наче його далеке відлуння.

Сашко сидів під скиртою, коло своєї нори, і вискубував остюки. Чуб у нього відріс, скуйовдився, у кучми набилося повно остюків. Та й під одяг до лиха набралося солом’яної потерті, і вона роз’їдала хлопцеві тіло. Сашко саме чепурився, коли й почув той далекий протяжний гул — з перегуками й перекотами. Гул трохи скидався на вибухи в кар’єрі. Але звук був інший: спочатку наче гук, а через якийсь інтервал — відгук. Так, наскільки знав Сашко, озиваються гармати.

"Невже наступають наші?.."

Фронт, що пропав був хтозна-куди (і часом голодному здавалося: вже й не доживеш, щоб почути його), тепер усе частіше нагадував про себе. Одного разу, під вечір, Сашко довго дивився, як у дзвінкому від морозу небі кружляли два літаки. Вони наче гралися, наче здоганяли один одного, і Сашко захоплено стежив за кружлянням маленьких машин. Важчий і темніший літак, здається, тікав, уникав погоні; його переслідував менший, проворніший літачок, і вони обидва коротко й сухо диркали, і тоді у дзвінкій височині розпливалися білі смужки

димків. Хлопець дивився на це, як на забаву, не знаючи, що то смертельна гра. Ось диркнуло гучніше, і з’явилася хмарка, потім хвіст чорного диму, і важкий літак сторчма, круто пішов униз, а за ним потягся рукав густої кіптяви. Дим волочився до самої землі, і раптом сніги здригнулися від різкого короткого вибуху.

Впав...

А маленький літак, мов сріблястa риба в воді, перевернувся і легко й вільно поплив на схід. І тоді Сашко помітив: на його крилах зблискують червоні крапки — то був наш винищувач, наш!

Лунко забилось хлоп’яче серце, застукотіло під самим горлом. Два роки Сашко не бачив нічого такого, що скидалося б на зірку. А зараз вільно плив у небі літак і ніс на крилах живі зірочки.

Отже, десь близько фронт.

Недарма все частіше тяглися снігами обози, греблись у заметах машини, а в селі кишіли німецькі війська.

Правда, Сашко давно, уже днів з десять, не навідувався в село. Тільки по звуках, по відлуннях, що приглушено докочувалися в степ, він і здогадувався, що там робиться. Якось зі всіх кутків села долинуло чи то голосіння, чи то галас, чи розбурханий гомін. "Облава,— подумав Сашко.— Мабуть, останніх підбирають у Германію". І хоч брати в селі було вже нікого, бо там залишилися літні жінки та діди-каліки, проте, бач, когось таки брали.

Іншого разу почув: десь верескливо, розпачливо закувікало порося. Як не напружував пам’ять Сашко, пробігаючи думкою по всіх дворах, але не міг уявити, у кого аж дотепер збереглося порося. Може, хтось закопав підсвинка в соломі чи в ямі, а німці й там знайшли. Бо зараз і німці голодні, тільки забіжать у хату, так і нишпорять по горшках.

Сашко вибирав із чуба остюччя; приблудний собака лежав коло ніг і теж заклопотано трудився — чухав лапою за вухом. Так вони чепурилися, коли раптом — обоє — завмерли. Щось поскрипувало за скиртою, наче шкребло по снігу. Собака насторожився, нашорошив вуха.

Мокрий п’ятачок його носа неспокійно забігав, принюхуючись до ворожих запахів. Справді, хтось шкрібся за скиртою, там зарипіло дужче; собака вишкірився й тихо загарчав. В сонних рудих очах його враз спалахнули хижі вогники.

"Тс-с-с!" — сказав Сашко й тріпнув собаку за шию.

Пес напружився, під шкурою у нього мотузками набухли м’язи. Ця тривога передалась і Сашкові. Він крутнув головою і на мить завмер.

Чиясь шапка, чиїсь круглі настрахані очі визирали з-за скирти.

— О! — промовив Сашко.

— О! — промовив і той, чужий.

— Серьожка! — зрадів чи здивувався Сашко.

— Сашко! — ще більше здивувався Сергій.

Це був той самий Сергій, котрого Шавлюга побив і викинув на гній за конюшню.

Він стояв, витріщивши чорні циганкуваті очі, й видно було: злякався. Чи собаки, чи Сашка, чи хтозна-кого. Обличчя у нього аж позеленіло. Здавалося: він зараз крутне за скирту і бігом від них.

— А вас хіба не розстріляли? — швиденько спитав Сашко.— Вас же повезли на могильник і там, казали, постріляють...

— Нє,— пришморгнув Сергій.— Нас у район повезли і це...

— Ну, йди сюди. Сідай.

— А він не це, не кусається?

— Ляж,— наказав собаці Сашко.— Ляж, тобі кажуть!

Собака ліг, але в очах не стухали вогники.

Сергій сів оддалік на солому, перемішану зі снігом, і неспокійно позирав на кудлатого худющого пса.

— Так що там,— перепитав Сашко,— що там було?

— А-а-а,— знехотя буркнув Сергій і вмовк.

Худорлявий і дрібнокостий, він висох за зиму до чорноти, лице його зморхло, і тільки очі стали немовби ще більші — великі й неспокійні очі, що ні на мить не зупинялися, сторожко обмацували Сашка.

— Нічого там не було,— байдужим тоном сказав Сергій.— Повезли нас у Знам’янку, в управу, а там це, похорони, чи що, чорні прапори висять і музика, оркестри, як на похоронах, і це, нікого в управі нема.— Сергій знову примовк, довелось його підштовхнути, і він якось мляво повів далі: — Так нас у погріб запхали, де це, солома в крові. Сказали, вранці розстріляють, Катька плакала і стала заїкатись, так це, Тоня на руках її всю ніч гойдала. А вдосвіта, було ще темно, привели якихось дядьків, руки у них дротом скручені, сказали, що це бандити, чи те, партизани. І було їх багато, не влазили в погріб, так нас це, викинули і

не знали, куди приткнуть. Аж тут гурт поліцаїв, Тоню вирвали з маминих рук і кинули в машину, з таким шатром, сказали, в Германію, а нас прикладом. "Геть! — каже один.— Нема коли руки пачкать, повно ділов. Тікайте,— каже,— і дякуйте богу". Так ми вночі й побігли, степом, по снігах, і вранці були дома. Тільки наша Катька, це, зовсім не балака, отак ротом водить, як риба, і все.— І Сергій показав, як Катька силкується заговорити і як у неї нічого не виходить.

— А Тоня де? — перекинувся на інше Сашко.

— Кажу ж, нема. Ото як забрали, так і нема. В Германії або вбили.

Сашко спохмурнів: убили, забрали — ото й всі новини. Прокашлявся, натяг на коліна куценький ватник, бо ноги почали замерзати. Кублячись, він побачив у Серьожчиних руках моток вірьовки.

— Ти по солому прийшов?

— По солому.

— А не боїшся?

— Нє.

Ходити по солому було небезпечно. Поліцаї погрожували, що розкрадачів стрілятимуть на місці. Вбити нікого не вбили, проте вночі, для страху, бухкали з карабінів, з лайкою витрушували у бабів в’язанки: був такий ніби наказ, щоб солому не чіпати.

— Зараз поліцаям не до цього,— сказав Сергій, все ще недовірливо бликаючи на собаку.— Запарка у них. Підводи собі лаштують. Кажуть, здорово їх наші тиснуть.

Вони посопіли, помовчали. Як чужі, нишком поглядали один на одного голодними очима.

— А ти чого тут? — спитав Сергій, киваючи оком на кубло і на собаку.— Мати тебе шукає. І до нас забігала. Якась вона стала, це, розтеряна.

— Хай,— сказав Сашко.

— Із нашою матір’ю біда,— додав Сергій.— Цілу ніч, буває, сидить і косу чеше. Ти бачив, які в неї коси були — чорні? А тепер сиві стали, як у баби Марчихи. І жмутами вилазять.

— Війна,— сказав Сашко.

— Мабуть, скоро кінець,— зітхнув Сергій.

Вони разом встали, і Сашко із свого кубла вигрібав солому, бо всередині краща, а Сергій рівненько стелив її на вірьовку, і коли натоптав чималу копицю, вдвох стягли солому, кінцями вірьовки туго ув’язали її й обскубли з боків. Сергій уже намірився йти, і тоді Сашко, затинаючись, поспитав:

— Той... барабанщик у нас живе?

— У вас.

Губи в Сашка відразу посиніли, він холодно пробурмотів:

— Тільки матері не кажи про мене. Я тут батька ждатиму. Чуєш?

— Добре,— кивнув Сергій.— Хіба я дурний казать.

Сашко піддав йому в’язку на плечі, й малий, пригинаючись аж до землі, поніс житню копицю до села. За ним простелилась по снігу руда доріжка соломи. Сашко провів очима сусіда, уявив собі, як ітиме Сергій повз їхню хату, повз замерзлі вікна (і тінь матері замре на шибках), і Сашкові так закортіло в село, додому, хоч на хвилинку, хоч перегрітися... Проте він зітхнув і сказав собі: "Нічого. Потерплю. Їсти є що". І витяг з-під соломи вже захололого (і ще більшого від окостенілості) важкого, довголапого зайчиська.

Так, на стежці, що бігла по косогору, піймався йому вухатий.

І дивно. Сашко прокинувся серед ночі — на душі було якось тривожно. Ніби хтось кликав його чи зазирав у вічі. Хлопець підхопився, сторожко прислухався: що це? Миші? Від них шаруділа солома, пахло кислими гніздами, послідом, але до мишей він звик. Голодна мишва гризла ватник, точила онучі, нахабно шастала но тілу, проте Сашко спав і серед цього шкряботу й шастання. Інше розбудило його. І було воно, певно, не тут, не в цій посічкованій соломі, а далі, серед ночі, по той бік темряви. Сон йому розбурхало, і Сашко подумав: треба вилазить. Порачкував з нори, за ним поліз і собака.

Прислухались.

Стояла тиха морозна ніч. Світилися сніги, і це вразило Сашка найбільше: небо темне, а світло йшло від землі, від снігів, біле й холодне світло, яке раптово зливалося з темрявою, з мерклим беззоряним небом.

Тиша в степу. Тільки сухо шелестить морозний іній в повітрі. Та ще — Сашко уловив це потім — десь наче тинькав птах, б’ючи крилом об сніг. Собака занепокоївся, застриг вухами, повискуючи в темряву. І повискував тонко, нетерпляче, немов кликав: біжімо! "Що там, Шалай?" — спитав Сашко (кличка Шалай несподівано злетіла з язика і одразу сподобалась: пес таки справді пришалався до нього). Собака шарпнувся й кульгаючи застрибав по снігу. Сашко погнався за ним.

Ніч пересипала попелясто-білий іній, і пес губився в імлі, метляв хвостом десь попереду. Скоро він вивів Сашка на заячу стежку, застрибав хуткіше. І Сашко заспішив, серце його відчувало: щось є!

Сніг на стежці, побитій заячими лапами, хрустів, як скло. Вони бігли, наповнюючи тишу хрускотом, і нараз Шалай закружляв, заскімлив, до чогось принюхуючись. Тут і Сашко помітив: на снігу щось лежить темне.

Він підскочив і лапнув рукою: заєць! Ще теплий, ще з духом нагрітого тіла.

Сашко вхопив його — аж тут якийсь дріт, не пускає. Міцна дротина, і заєць наче припнутий до землі. Нарешті хлопець второпав: це ж його сильце! Його петля, поставлена хтозна-коли.

"Ага, піймався-таки!" — аж затремтів Сашко.

Чималий зайчисько, простягши лапи, лежав на снігу. Видно, він довго борсався, влетівши в петлю: весь дріт був накручений на пакіл, а сніг розгребаний до самої ріллі. На якусь невловиму мить хлопцеві стало жаль сильного й красивого звіряти. "Задушився",— подумав Сашко, приглядаючись у потемках до м’якої губатої пащеки зайця. Але так запахло йому підкопченим м’ясом, кролятиною, од якої він був сп’янів, що миттєву жалість тут же заступили практичні міркування: де знову роздобути вогню?

— Ну, Шалай,— радісно мовив Сашко,— є у нас харч.

І от зараз, провівши Сергія, він розкладав на снігу вогнище, щоб підсмажити м’яса. Вже не крився з вогнем, бо патрав не кроля, а чесно впольованого зайця.

Лежали сніги, а в повітрі запахло млостю, земною сирістю, відлигою. Стало далеко чути в степу. Небо зарясніло гайворонням, яке з криком кружляло над полями. І пташине каркання тривожно озивалося в Сашковому серці.

Повертало на провесінь.

Ще повівав різкуватий вітрець, але в затишку під скиртою потроху відтавала солома, і з острішка звисали прозорі тоненькі бурульки. Сашко посмоктував ті крижинки й куняв. Собака спав у нього в ногах. Тепер вони жили нерозлучно. Спали й ходили шукати їжу тільки разом.

Правда, спочатку Шалай побоювався хлопця: вночі, в люті морози тулився до нього, а вранці тікав із нори і хоч трусився від холоду, проте не підходив близько. Коли Сашко пробував погладити чи приманити його — в ньому прокидався звір, пес настовбурчував шерсть і гарчав. Та як не вишкірював зуби, а кролячі кістки зробили своє: він подобрішав. Якось удень, наївшись, собака з ситою вдячністю глянув на хлопця, підібгав хвоста і, розпластавшись, поповз на животі до Сашка, і був такий лагідний, такий винувато-покірний, що це аж не сподобалось хлопцеві.

— Встань,— сказав Сашко.— Не повзай.

З того дня вони подружились.

Пес лизав йому руку, лащився, заглядав у вічі. Видно, колись він був трохи збалуваний, знав людську ласку й тепло (ще до того, як здичавів), бо раптом виявив звичку спати не інакше, як притулившись до Сашкових грудей або скрутившись калачиком біля його ніг.

Він і зараз так спав, згорнувшись клубком, а морду накривши лапою. Уві сні клацав зубами — мабуть, щось кусало його. Він лежав смирно і раптом підскочив, ударив лапою по соломі і носа встромив туди: миша.

Вбив, кінчиком зубів — з огидою — витяг і кинув убік. Мишей він не їв, тільки знищував, щоб не шастали перед носом.

А коли він знову ліг, поклавши перебиту лапу на вухо, Сашко потурсав його.

— Шалай,— сказав Сашко,— Дай лапу. Не цю, а болящу.

Собака подав, але боязко, жалібно і тоненько заскімлив. Він неначе благав, щоб йому не зробили боляче. Лапа, яку він підняв, дрібно-дрібно тремтіла.

— Не бійся,— сказав Сашко.

Хлопець обережно обмацав ногу: нижче коліна, в голінці, кістка була перебита: навіть крізь шкуру прощупувався злам і твердий хрящуватий наростень. Пес аж повискував, коли Сашко торкався до болючого місця.

— Хто ж це тебе? Фрици? — спитав Сашко.

Пес замахав хвостом, закліпав рудими плаксивими очима.

— Нічого,— погладив Сашко.— Заживе.

Рана й справді потроху заживала, і Шалай уже пробував спиратися на скалічену лапу. Він ще помітно шкандибав і бігав якось боком, підскакуючи, та все ж таки був на чотирьох ногах.

...Кружляли гайворони над снігами, а Сашко й пес дрімали у затишку на сонці. Дедалі голосніше доносилось глухе бурчання грому. Тепер уже безперервно гуркало за білим горбом, і коли десь ближче вибухав снаряд — зайці, прищуливши вуха, гуртами пролітали повз скирту.

Одного разу за селом, у глибокій балці, чітко й сухо затрітали кулемети. Сашко прокинувся — і радісно завмерло серце: вже недалеко строчать.

Так, напівсонні від голоду й тепла, вони й сиділи, прислухаючись до гримкотіння фронту. Але згодом у дрімотну свідомість хлопця почав закрадатися новий голос. Він був такий неясний і такий розлитий у просторі, що Сашко подумав: це мені вчувається. Але ні. Голос ще раз і ще раз повторювався, звучав то в балці, то за лісосмугою, то зовсім далеко в степу. Наче хтось блукав і когось кликав.

— О-о-о! — почув Сашко крізь сон м’яке коливання вітру.— К-о-о-о! — прокотилося полями.

Сашко стріпнувся, відганяючи сон. Очі його злипались від жару, теплий шум стояв у голові, і хлопець одразу нічого не вгледів. Потім зовсім проснувся — і перед ним забіліли сніги, довгі гребінчасті замети, а серед заметів — маленька темна постать, що, здається, простувала сюди, до скирти. Може, по солому?

Ближче, ближче підступала щупленька постать. Уже видно руки, видно, як розвіваються поли, видно чорну хустку, зав’язану навхрест через груди.

Якась тітка.

Стомившись, вона стала, віддихалась. Приклала долоню до вуст, і тоді почулося:

— …шко-о-о!

Ще одна мить — і хлопець аж похолов: мати!

Перше бажання було — втекти, заритися в солому, сховатися, щоб не знайшла, не побачила.

Але Сашко не втік.

Сидів заціпенівши. І щось гаряче, безладне шуміло йому в голові, думки метушилися, і сам він не знав, що робити. Бігти? Але куди — назад чи до неї? До неї, до неї хотілося: Сашко збагнув, що хочеться йому до матері, й хочеться давно, тільки він боїться собі признатися. Більше того: прихована навіть від себе жевріла в ньому найтаємніша тайність — піти, примиритися з матір’ю, простити їй все, аби тільки вона приголубила, пожаліла його.

А барабанщик? А батьків портрет?

Те, що раптом сколихнулося в ньому (бігти, просити), неприємно вкололо його; то було щось принизливе, недобре, стидне. І Сашко осмикнув себе, рішуче сказав: сиди!

Він не побіг.

Сидів, опустивши очі. Важкий тягар образи й жалю тиснув йому на плечі. Хлопець і не помітив, як мати підійшла ближче — ледь переводячи дух. Стала кроків за десять, сплеснула руками й змучено проказала:

— Господи, як ти зсушив мене. Як ти душу мені вимучив. Я ж ночей не спала, не знала, що й думати, де шукати, а ти, кам’яна душе, тут ховаєшся...

Вона схлипнула, витерла сльози, зробила ще крок, Сашко ворухнувся: тікати?

Цей рух помітила Єва.

— Сашко, не дурій... Ходімо додому, чуєш?

Голос її ослаб, тільки біль і благання в ньому.

— Я прогнала того пройдисвіта — чуєш? Гайда, Сашко. Мені соромно людям в очі дивитися — дитини нема, збулася...

Сашко ще нижче схилився, тисло йому на плечі, і душу щемко стискало, він боявся одного — розплакатись. Хати, домівки, тепла хотілось йому, так хотілось, що аж затрусилися руки.

Шалай вороже вишкірився на жінку. Тільки Єва ступала ближче — стиха гарчав, і в очах його спалахували люті жарини.

Єва обачно стала віддалік.

— Ходімо, Сашко. Тебе ж обіпрати, викупати треба; там, видно, воші доїдають. Ну, пішли...

Сашко дивився їй під ноги, на руді припалені валянки і помітив: вона повертається, зараз піде... зараз піде... І те, що могло статися сеї миті, раптом злякало його. Швидко поглянув на матір, ніби благаючи: стривайте... В пам’яті закарбувалося: старе, потерте батькове пальто на ній, груба сукняна хустка, стягнута навхрест під руками, і маленьке, зжовкле личко, вимучене, жалісне, безкровне... "Мамо!.." — Сашко підхопився і, понуривши голову, побрів за нею. Ще ніколи не відчував він, щоб так нестерпно тхнуло з-під ватника мишами, духом поту й бруду. Додому, до тепла, помитися...

Шалай плентався за ними.

— А то що за собака? — мляво спитала маги.— Прожени його. Ще хвороби занесе.

— Це мій,— одказав Сашко.— Шалай.

І мати не заперечила, покірно топтала стежку і нишком озиралася, ніби не вірила: йде чи не йде за нею син?

Вони спустилися в балочку, до розбитих сівалок і вже повернули до села, як раптом на горбі бризнуло жовте полум’я, гуркнув вибух снаряда, сніг і чорна земля шугнули в небо. Єва оглянулась. В її пригаслих очах затріпотів страх і радість. "Чуєш? — ніби сказала вона.— То наші б’ють".

"Дальнобійна,— подумав Сашко.— Фронт". І враз думки його перекинулись на інше: "Мати. Чого тільки зараз кинулась шукати мене?"

Гіркий, неприємний здогад шкребнув по серцю...

Мерзлі солом’яні злежні, а він пролазить, головою проштовхується в солому, в скирту; німці вже тут, навалились на нього, тягнуть за ноги. Сашко хоче крикнути і не може — забило горло, і заєць пищить, пищить над вухом. Хлопець прокидається, мокрий від тяжкого сну. Голова тупо болить, і щось дзвенить і сухо потріскує поруч.

"Альо, Берта, Берта!" — чує він голос із темряви.

Бомба чи снаряд грякає над хатою. З тріском котиться луна по селу, вікна заливає гарячим світлом, і хлопцеві здається — горять почорнілі хрести рам.

Раптовий спалах, перебіг тіней, і Сашко бачить: пригнувшись над лавою, сидить німець-телефоніст і крутить ручку: "Альо, альо! Берта, Берта!.."

Він давно й настирливо викликає ту Берту. І нервується, не може всидіти на місці — раз по раз вибігає надвір, прислухається до близького бою. Знову сідає за телефонний апарат, крутить ручку, а Сашко уявляє собі тоненьку жилку провода, що з’єднує німця з передовою, з

порятунком; через дірочку у вікні тягнеться той провід за хату і снігами біжить у балку, в степи, в окопи, де сидить під вогнем і під гуркотом якась міфічна Берта, що оглухла і не озивається на телефонні дзвінки. Та й провід могло сто разів порвати й порізати, а німець згинається над апаратом і викликає: "Альо, Берта, Берта, Берта..."

Спина його здригається й ще нижче гнеться, коли надворі сухо тріскає вибух і червоне світло полоще по вікнах. Чути сварливі команди, перегуки й метушню; чути, як ревуть мотори, як розвертаються машини і як німці виїжджають з ближніх дворів.

Гомін, тривога, гул по селу.

Телефоніст знову вибігає з хати. Сашко, похапцем одягнувшись, за ним.

Обидва вклякли під стіною. І побачили моторошну картину.

Сніг і тіні людей на снігу. Сотні, тисячі тіней, що рухались у холодному присмерку ночі. Неясні повзучі тіні сунули по всьому степу, брели навпростець — через балки, пагорби, через заметені яруги. Вони йшли густо й безладно, одна повз одну, і сніги темніли від цього мурашиного походу, якому, здавалось, не було кінця. "Наче мерці",— вражено подумав хлопець. Товписька тіней рухалися в одному напрямку — на захід, куди їх підганяли вибухи її сплески вогнів. І не тільки люди, а й машини, ревучи в снігах і розкидаючи піших, греблись, поспішали туди ж. Гармати, танки, тягачі сунули на захід, повзли між тінями, по глибоких заметах.

"Німці тікають!"

За білим горбом раз у раз озивалась гармата, з темряви вилітав розпечений снаряд, і Сашко злякано й захоплено проводжав його очима — цілий вогненний ящик пролітав над селом і пролітав поволеньки, з

погрозливим свистом, а тоді бухав у степу, в гущі рухливих тіней. Тіні або завмирали на місці, або падали в сніг, потім оживали і бігли далі — ще швидше, ще приреченіше.

Телефоніст, про якого Сашко й забув, стояв поруч згорблений, насунувши на вуха пілотку, і раптом затряс руками в степ, вигукнув щось по-німецькому, прокляття чи благання. Мабуть, прокляття, бо крикнув розпачливо, ляснув себе по коліну й знову закричав. Світло полоснуло по снігах, по скуйовдженій постаті чергового телефоніста (у нього — це видно було при світлі — кипіли сльози в білих очах), і німець, недобре зиркнувши на хлопця, погупав у хату докликатися Берти, а Сашко зостався надворі.

Він стояв під хатою, приголомшений картиною відступу, гуркотом, різкими й короткими сплесками вогню, коли червоним жаром займалися сніги, мерехтіла темрява і ворушилися тіні в степу.

То була страшна й незабутня ніч.

Ще запам’яталася Сашкові мати. Горіли шибки, і вона стояла за чорною хрестовиною рами. Тільки що з постелі, простоволоса, з рядном на голих плечах, вона стояла, наче розіпнута на хресті, бліда н безкровна. Губи у неї ворушилися; може, вона шепотіла молитву, а може, благала смерть: одступи!.. одійди від моєї душі!..

Сашко й не пригадує, чи він спав цієї ночі, чи тільки приліг, бо ще й не зігрівся, як його розбудило щось нове.

І це нове було — світло й тиша.

Не попискував телефонний апарат, ніхто не кликав Берти, та й надворі наче затерпло повітря в холодній нерухомості.

Аж не вірячи собі, Сашко обережно підвів голову й глянув на вікно. З рами стирчав тільки мертвий кінець обірваного дроту.

Нема німців. Утекли.

Сашко вискочив на вулицю.

І застиг, вражений не менше, ніж серед ночі.

Ще вчора лежали чисті й білі сніги, а зараз — їх наче побило віспою. Поле до самого обрію брудне, перетовчене ногами. Пройшла тінь розгромленого війська і залишила по собі трупи, уламки машин і тисячі відбитків чобіт. Ревище й гуркіт розповзлись у тиші й зникли, а сліди залишилися на снігу, поки їх не змиє весняними ручаями.

На сході блідло небо, ледь-ледь рожевіли хмари, і легенький відблиск лягав на горби. Світало.

Люди повилазили з хат.

Мовчання, насторожені погляди, стишений гомін. Потім голосніші перегуди, вони докотились і до Сашка, й хлопець почув: он-он, дивіться, з-за лісосмуги!.. наші!..

Хлопець кліпав очима — де, що? — і нічого в степу не бачив.

У нього готова була картина: зараз вихопиться з-за пагорба кіннота, розсиплеться по всьому полю і шквалом, як у фільмах про басмачів, рине вперед. Або танки, або все разом — танки, кіннота, лижники, тільки масою, силою, тучею. Ця сила має бути у сто крат грізніша за ту, що відступала всю ніч, що стоптала, перемісила сніг до мерзлих грудок.

І раптом — що це?

З-за пагорба виткнулась... підвода й гурт людей. Наші, це точно, он і прапор розвівається. Але ж... невеличкий гурт і так поволі, тихенько суне до села.

Люди стояли під хатами і не йняли віри: невже то свої? І невже то — визволення?

А гурт наближався. Вже видно солдатів, видно тачанку з трубою (мабуть, кухня, бо димить). Наші повернули до хат, до першого провулка на тому краю села. І там уже висипали їм назустріч жінки й дітлашня.

Колихнулося повітря, секунди побігли бистріше, й серце в Сашка застукотіло прискорено.

Ще якась мить — і вилетів із свого двору Шавлюга, кожух у нього розстебнутий, він на ходу товкмачить на голову шапку, а жінка постогнує за ним і рушником прикриває пухку паляницю.

З білою хлібиною вони промчали повз хлопця, війнувши на нього теплим духом черені й підгорілої шкоринки.

Сашко розгубився: що ж йому взяти з собою? Чи так бігти? Крутнувся по двору і гукнув:

— Шалай, за мною!

Вони припустили городом, падали в сніг, налітаючи один на одного, бігли захекано й весело, а мимо котилися в балку замурзані, напівголі Лаврові хлопчаки, хто в чунях, хто в шкарбунах на босу ногу. І всі кричали й раділи, стрибаючи в замети і всім кагалом видряпуючись нагору.

Коли Сашко і Шалай примчали до завулка, де жила крива й простодушна Зося, там уже юрмилися люди. Хлопець проліз наперед — і саме вчасно: вулицею їхала пара коней, запряжених у сани, на санях сидів молодий кирпатий червоноармієць-візник, шапка на потилиці, цигарка в зубах, він браво вйокав на коней і підморгував дітям, а ще веселіше жінкам. За ним котила підвода з червоним прапором, і прапор тримав між колінами серйозний мовчазний солдат. А далі їхала чорна закіптюжена кухня на високих колесах, од неї пахло димом і гарячим супом. А трохи позаду — гурт солдатів.

Сашко одразу вихопив поглядом двох найпомітніших бійців із колони: якось мирно, перевальцем ступав по снігу старий червоноармієць і вів за руку, ну, сказати б, свого онука, але ж ні — теж червоноармійця, тільки маленького, років одинадцяти. Сашкові аж млосно стало: невже бувають такі солдати? І як йому взнати про це? У нього змокріли долоні, і він, ковтаючи повітря, спрагло й гарячково дивився на них — на цих двох солдатів. А вони були дуже схожі: йшли в кожушках, у битих валянках, у теплих шапках-вушанках. Тільки в старшого бійця стовбурчились пишні вуса й білі пухнасті брови, а в меншого з-під шапки визирало худорлявеньке дитяче лице.

Юрба теж не спускала очей з цих двох, і жінки охали, розчулено шморгали носами й витирали сльози.

Як тільки процесія зупинилась і гурт повалив до солдатів, Сашко метнувся туди, де стояв старий з хлопчаком. Але Сашко припізнився, бо їх тісно обступили, і вже щось виголошував Шавлюга, вручаючи вусатому білу хлібину, а з-під хлібини, пригнувшись, визирав отой маленький солдатик, зеленкуватий, з двома широкими передніми зубами, тихий хлопчик, про яких кажуть: влюбливий.

Шавлюга тим часом ліз просто в очі вусатому, облапував його дебелою рукою ("Гад,— подумав Сашко.— Уже й тут встиг!"), а Шавлюга щось говорив, і товсті чорнуваті губи його ворушилися, мов п’явки, і він казав про те, як настраждалися люди від німців,— все пограбували,

знищили, вимели до цурки, от і в нього корову забрали і останніх кролів подушили, це вже недавно, останніми днями. Старий солдат — а в нього було сухорляве, проте міцне, з пахким рум’янцем лице — втішав Шавлюгу, казав: нічого, минулося, почнеться знову життя. І тут солдат, на радощах, витяг з-під поли алюмінієву флягу, налив чистенької рідини в стаканчик і сказав Шавлюзі: "Пий. Натуральний спирт". Шавлюга аж блиснув очима, задер жилаву щетинисту шию і глибоко в рот вилив спирт. Смачно крекнув, облизав струмочки, що текли по губах.

Солдат урочисто оглянув розпашілі, щільно притулені одне до одного лиця, немов питаючи: хто ще хоче?.. Але тут було переважно жіноцтво, заплакане, щасливе і так, без вгощання. І раптом — диви! З-поміж жіночих хусток виринула кругла фізіономія Грині-барабаншика, рожева, невинно-засоромлена. Гриня криво й заздрісно посміхався, одним оком лупав на флягу, другим на солдата і говорив про те, що таки справді довелося попомучитися при німцях.

Гриня теж одержав порцію спирту. Охоче випив за перемогу, за себе, за людей, невинно убієнних фашистами.

А збоку стояв дядько Лавро на костурі, обтулений своїми дітлахами, і вони, батько й діти, в десять пар очей з радістю й острахом поглядали на наших бійців, не сміючи й підійти близько. Сльози котилися по сизих Лаврових щоках, і дядько не витирав їх — не соромився свого плачу.

Прийшли свої, люди очманіло товпились, і якось ніхто не зважав на те, що наперед пролізли Шавлюга й Гриня, відтіснили жінок спинами і за всіх розпинаються про те, що було, і що буде, і як гірко доведеться колгоспові в перші дні. "Що гірко, то гірко",— погоджувались щиро жінки. Тільки бойчуківський Сергій, колись побитий вуздечкою, як вовченя, виглядав з Лаврового гурту й ненависно стежив за кожним рухом Щавлюги. І в його погляді було тверде й рішуче: не забуду!

Якось просто, по-домашньому розсілися бійці на санях, на підводі, на ящиках, витягли котелки, ложки, хусточки з хлібом і розклалися обідати. Дехто з них припрошував до супу або дівчину, що визирала з-за материної спідниці, або й маму з донькою. І те, що в душі дивувало й бентежило людей, висловила крива Зося. Вона пришкутильгала до саней і, широко посміхаючись, спитала:

— Звиняйте, дядечки, тільки непонятно — оце ви й усі? Німців така сила перла, цілу ніч тікали з гуркотом, а вас усього три підводи?

— Хе! — підморгнув їй чорнявий візник, з шапкою на потилиці.— У нас орли, бач. Один тищу німців гонить!

— Не мели! — строго сказав той, що їхав з прапором.— Проста причина, женщини. Німців у петлю взяли, дак вони тікали без оглядки, а ми — хозрота...

— Ну, а це що за солдатик? — не вгавала Зося й кокетливо повела бровою на хлопчика у військовому кожушку та валянках.

Той саме сьорбав гарячий суп і, коли почув, що мова про нього, засоромився, повернувся спиною до Зосі. За нього відповів старий біловусий солдат, і відповів явно задоволено:

— Наш синок. Удвох воюємо. Підібрали малого в Змієві. Хата горіла, витягли...

Сашко терпляче ждав, перечікував, поки люди наговоряться, надивуються, нарозпитуються — бо це ж свої! Та от випав слушний момент: жінки повалили до чорнявого візника, котрий витяг із соломи гармошку, а вусатий дід з малим солдатиком залишилися самі. Вони тулилися на ящику і серйозно та заклопотано доминали кашу з одного котелка. Сашко, а за ним і Шалай очікувально завмерли перед ними.

Старий солдат побачив насурмленого хлопця з собакою, побачив нудний застояний голод у їхніх очах.

— Їсти хочеш? — спитав хлопця.

Сашко мовчав.

— Іди сюди, підкріпишся трошки.

— Нє,— сказав Сашко.— У мене діло серйозне.

— То підходь ближче. Що за діло, кажи?

Сашко ступив крок, пес став між ноги йому, і вони обидва, вже зблизька, подивились на хлопчака в кожушку. Той шкріб на денці ложкою, солідно посопував і весь час підправляв шапку, яка зсувалася йому на лоб. Обличчя в нього хмурилось, мов у старого. Сашко озирнув малого солдатика (й зітхнув: поталанило!) і повагом спитав старого бійця:

— Діло таке,— й відкашлявся.— Як написати на фронт? Солдатові?

— Якому солдатові?

— Ну, батькові.

— Ага, батькові. Добре. А де він? Номер польової пошти знаєш?

Сашко такого не чув (що воно за номер?) і здвигнув плечима.

— Умгу,— сказав дідок, посмоктав цигарку й примружив око від диму.— Не знаєш... Тоді, хлопче, треба ждати. Коли батько живий, скоро

відгукнеться. Аякже. Напише, де він, як йому живеться, і номер пошти вкаже...

— Зараз треба,— насупив брови Сашко, й обличчя його набрало холодного й відчуженого вигляду.

— Зараз... А що там у тебе таке спішне?

Сашко похмуро глянув в один бік, у другий,— рядом нікого не було, — тоді нахилився й поспішно мовив:

— Щоб приїжджав скоріше. Тут є одна... З приймаком злигалась.

Дідок зиркнув на хлопця уважніше. Тоді ткнув у рот цигарку та так і притих, задумавшись.

— М-да,— проказав солдат замислено.— Це діло серйозне. Тільки знаєш, синку — І він випустив змійку диму, обкурюючи вуса, й примруженим оком глянув на Сашка, глянув так пильно, що хлопець зрозумів: цей старий чоловік про все здогадався.— Знаєш, синку,— вів далі той,— не треба на фронт писати... про те, що ти кажеш. Там і так, якщо батько живий, не з медом йому. Їй-богу, не з медом. Зараз прорив, бої страшні, відмахають солдатики на марші півсотні кілометрів, і це по пояс у снігу, а вночі ледь живі. Отак. А ти з листом: радуйтесь, батьку... — Солдат ще раз оглянув Сашка з ніг до голови, ніби для того, щоб пересвідчитись, чи доходить до нього мовлене, і казав далі так само повагом: — От я бачив на фронті: получить солдат з дому звістку. Так і так, мовляв, нема в живих вашої драгоцінної Мотрі, вбили її на етапі. Або ще гірше: не вберегла себе ваша драгоцінна Мотря, привела дитинку від бувшого старости. Ну, від такої звістки солдат натурально зчорнів і руки йому враз як одібрало. І вже точно: в першому ж бою пропаде чоловік. То його наче й кулі обминали, а то тільки виставив голову — бац і нема чоловіка. Так-то, синку,— зітхнув солдат і сказав по-дружньому тихо й щиро: — Потерпи трошки. Пожалій батька: не пиши йому про те. Не

треба. Ось війні скоро кінець, повернеться ваш батько, і тоді ви сядете й гуртом розберетесь, що там воно у вас вийшло.

10

Вологий, поривчастий вітер шмагав у стіни. Всю ніч кропив дощ з ожеледицею, темно й неспокійно було надворі. І під цей неспокій сторожко й нетривко спав Сашко. Крізь сон він слухав березневий вітер, спав, і снились йому голодні сни.

Він то прокидався, то знов засинав, голова була важка від марення, і вже десь під ранок він почув (чи йому видалося), що мати стогне.

— Ой боже! Ой боже! Ой боже! — приказує вона, і голос такий розгублений, такий вимучений, що Сашкові аж холод пробіг по спині.

Він підскочив, отетеріло зиркнув по хаті — довкола було каламутно, вітер шастав по долівці, і наче пасма диму гойдалися в порожнечі. Пусто в хаті. Та ні. Сашко придивився — там, під стіною, хтось ніби стояв. Мати. І не сама, а ще якась постать, чіпка, грубіша, і ця чужа постать як заціпеніла — руками здушила матір, а мати ледь чутно схлипує:

— Ой боже! Це ти? Ой господи!

"Гриня!" — зціпив зуби Сашко.

Після голодування в кублі він став ще понуріший, але не мовчав, як раніше, а злісно й нервово огризався на материні слова. І зараз він швидко підвівся, наче якась сила штовхнула його в груди. Спустив ноги на долівку, де бігали протяги, і гарячково подумав: "Гриня!.. так! поліном його, товкачем — чим попало!"

Від мстивих думок Сашко весь напружився. В очах йому вмить розвиднилось, і він здивувався: той, що стояв коло матері, був не такий.

Не в піджаку, як приймак, а в чомусь довгому — в пальті або в шинелі. І запах — запах зовсім інший: несло махоркою, мокрим ремінням і сукном.

Сашко принишк, послухав тишу й спитав!

— Хто там?!

Той, що притискав руками матір, зупинився, повернув голову і теж завмер; тьмяно сіріло його лице, навіть угадувалась застигла розгублена усмішка.

— Ти? Це ти, Сашко? — І, не кидаючи матері, чоловік шарпнувся до хлопця.

— Тату! — скрикнув Сашко.

Від цього крику дзенькнула склянка на миснику.

Вони стислись, всі троє, і завмерли, не дихаючи, тільки, як міхи, важко ходили батькові груди, мокрі й гарячі від поту й дощу; і щоки їхні були вкупі, і губи, і то холод, то жар обпікав їм лиця. "Батько?!" — Сашко не вірив, не міг повірити, що так зненацька, вночі з’явився батько — той, з портрета, далекий довоєнний батько, напівзабутий, про котрого часом думалось: хтозна, чи він існує взагалі.

І от — гарячий дух від його грудей, тверде підборіддя, колючі щоки, і губи, що ловлять Сашкову сльозу. А головне — міцна його постать, міцні обійми і певність: ніхто їх не розірве й не зрушить.

— Хух! — стомлено й щасливо передихнув батько і вже спокійніше пригорнув сина, провів рукою по його шиї, по ребруватій спині, стис долонями худе, вугласте обличчя й сказав: — От який ти, Сашко. Виріс...

Було ще темно, і вони вклалися спати — Сашко у своєму закапелку за піччю, а батько й мати на кушетці. Та хіба міг заснути хлопець? Батько приїхав! Всього на день приїхав! От їхав, каже, поїздом; з фронту на фронт їх перекидали, а тут — рідні місця, Знам’янка, він і відпросився на день. Аж дивно — батько! В хаті, поруч — не віриться!

Вітер шмагав у стіну, сипав колючу ожеледь, протяги шастали по долівці. А в потемках шепотіли батько й мати, і це шепотіння було таке гаряче, таке щасливе й мирне, що хлопець лежав і стиха усміхався. В нього пашіли щоки (батько поколов), шуміла кров у всьому тілі та ще раз раз гостро стискалося серце. Сашко прислухався до себе і відчув — наче краплі отрути падають на серце: "А Гриня? А портрет? А те її люте — "придушу"?" Падали краплі й дзвеніли, як удари пульсу.

Сашко крутнувся, хотів одігнати той дзвін у вухах, але знов, як тільки він прислухався (а прислухався чомусь мимоволі), в ньому дзвеніло ще дужче: "А батько? А портрет? А очі його в стіну?"

"Так! — сказав Сашко й накрився рядном.— Мовчати! Правильно... П’ятдесят верст по снігу, по пояс у заметах, вночі ледь живі, а я батькові: радуйтесь, тату... Хай!"

І він притих, і ще раз послухав, як вони шепочуться — мов діти. "Спати!" — Він крутнувся на бік і вже твердо знав, що засне, що примусить себе заснути.

Млість і тиша огорнули його.

І снились йому петлі, зайці і Шалай; ще щось ввижалося круте й тривожне, але все це, весь сонний світ, закривала батькова шинеля; шинеля була мокра й цупка від дощу, під нею стояв прілий солдатський дух, запах поту й тютюну. Шорсткий борт шинелі, а може, батькові губи торкались Сашкових щік: "Виріс, виріс ти, братику!"

Сашко розплющив очі.

Ранок. Тиша. В хаті нікого нема. Ні, щось таки є. Там, де кушетка. Наче посвітлішало. "О! — Сашко підхопився.— Рушник. Диви, на батьковому портреті рушник".

Сашко кліпав очима. Давно він не бачив цього старенького лляного рушничка. З вицвілим червоним узором. Десь валявся, мабуть, у скрині, аж насподі, дві зими пролежав там і от — на стіні, на портреті. І лобатий насуплений парубок, Мирон Кубенко, наче аж трохи всміхається під червоним узором.

Сашко виглянув у вікно. Посеред двору стояв чоловік — ну зовсім незнайомий. Постать важкувата, присадкувата, туго обтягнута шинелею. Солдат. "Ким же ви служите, тату?" — "А всього потроху попробував. Був і мінером, і понтонником, і сапером — де стріляють, синку, там і твій батько..." Солдат. Трошки схожий на вусатого дядька, на того, що сказав: "Не пиши, не треба..." І бач — погони на плечах з нашивкою старшини. Батько... Отак, щоб зустрілись десь між людьми, пройшли б один повз одного і не оглянулися б.

Цікаво, який же він? Уночі не роздивився.

Батько стояв боком і грабаркою прочищав доріжку до хлівця: вигрібав розкислий мул і сміття з-під талого снігу. Мати тупцяла біля нього. В старому пожовклому пальті, в злинялій хустці, в зморшкуватих валянках була вона вся якась злиняла і трохи налякана. Здавалося, вона тільки що прийшла з пожежі, ще не отямилась і ходила за чоловіком, як прив’язана: Мирон вишкрібав лопатою мул — і вона збоку. Мирон виносив сміття на город — і вона за ним. І щось гомоніла, гомоніла до нього швидко й схвильовано.

Сашко подивився на них крізь шибку, і щось защеміло в серці — не то сум, не то радість, не то відчуття провини чи фальші.

А надворі весна. Холодно, вогко, але весна. Село почорніло, вилізло з-під снігів. Все, що ховалось у заметах, знову заявляло про своє існування. Кожна грудка на городі, кожен корч, кожна билина чи тріска — все виступало з проталин, з-під льодяної кори. Вітер і дощ за два дні знесли весь сніг, тільки подекуди, в канавах та в низинах, лежали почорнілі язики заметів. І в повітрі пахло весною, вільгістю.

Батько з матір’ю про щось розмовляли. Ось батько поставив лопату, крякнув, мабуть, збираючись закурити, і тут... І тут він широко й сконфужено усміхнувся.

— О! — вигукнув радісно.— Лавре Івановичу! Здрастуйте!

За тином, під хатою, стояв на костурі дядько Лавро, круг нього десяток чорнявих голівок, і ця зелена обшарпана команда, роззявивши роти, з напруженою цікавістю стежила за гостем і стежила, мабуть, давно, тільки мовчки, ані пари з вуст — щоб не заважати такому поважному гостеві.

— Здрастуйте, Лавре Івановичу! — сказав батько і, червоніючи, пішов до сусіда вітатися, а Єва потупцювала за ним; чоловіки почоломкались, заговорили, а Єва стояла збоку і смикала Мирона за рукав: "Мироне, ну Мироне, ходімо... ми з тобою ще й не побалакали..."

Так за рукав вона й потягла чоловіка, і це був той самий підривник Мирон Кубенко, мовчкуватий, але м’який і добросердий. Він і зараз, конвойований жінкою, ішов, не опираючись і через плече всміхався до сусіда, всміхався винувато й сконфужено. Мовляв, ну що ти зробиш? Жінка є жінка, і її треба слухатись.

Дядько Лавро провів його очима радісно й співчутливо.

По дорозі Мирон загледів ще одного сусіда — Сергія Бойчука, що виліз на погребище; упізнав цього витрішкуватого хлопця і теж з ніяковою усмішкою кинувся до нього:

— Здоров, Сергію!

— Ну, Мироне! — шарпнула Єва чоловіка і не пустила його від себе, сказала: — Май совість, приїхав на один день, то побудь з нами.

Правильно, погодився Мирон, будемо разом. І, покрутивши головою, ніби чогось шукаючи, він зустрівся з поглядом сина, довгим і терплячим, зрадів Сашкові й вигукнув:

— О! Ми от що придумаємо! Наловимо з Сашунею риби. Правильно?

Сашко, сам того не розуміючи, зиркнув і на батька важким насупленим поглядом. Та коли гвардії старшина моргнув йому й смішно прискалив око, хлопець трохи ожив: розтулив стиснуті губи, злегка осміхнувся. Зробив він це, правда, силувано, наче був зовсім одвик усміхатися. А зараз таки всміхнувся: рибу ловити! Це нагадало йому хтозна-яке життя, те, допотопне, коли батько робив на кар’єрі, а ввечері казав: "Гайда, рибку половимо!.." І вони йшли в берег, де текла вузенька, але швидка й напориста річка, і там ловили топлею в’юнців, піскарів (їх у Лебедівці називали бубирями), а зрідка — й карасиків.

Поки Сашко згадував те, батько поставив драбину, поліз на сарайчик (плечі просунув у дверці, а поли шинелі з розпіркою й чоботи висіли на драбині); з горища, з павутинної темряви витяг сиву од пилюги топлю — це була довга й плеската верша, сплетена з лози.

— Ще бовт треба,— сказав батько і дістав жердину, а Сашка послав по сокиру, і коли той приніс тупий і пощерблений колун, батько провів пальцем по лезу й весело хмикнув. "Нічого!" — промовив, якось та

відрубав планку і прибив до жердини. Вийшов бовт (схожий на короткі граблі), щоб бовтати воду й ганяти рибу.

Батько захоплено майстрував, щось мугикав собі, а Сашко спідтишка позирав на нього, соромлячись свого підглядання і не маючи сил не підглядати за батьком. Так, це була своя людина, своя і водночас ніби трошки чужа. Той же широкий лоб, з тими ж упертими широкими бровами, що й на фотографії, тільки там парубчак, а це... солдат, старшина, підборіддя мужчини — міцне, роздвоєне, з рудуватою щетиною. Звичайно, Сашко не міг того бачити, що очі в них однакові — світло-голубі, що однаково вони супляться (більше від природної соромливості, ніж від понурості), що в присадкуватій поставі, в манері розвалькувато ходити, в усьому — вони однаковісінькі, тільки й того, що батько кремезний, а Сашко як висушений, з недоброю прожовтю під очима.

— Ну, от і готово,— весело мовив батько.— Сашуню, знайди якусь торбу.

Сашко приніс кавалерійське відро, добряче своє відро, яке добре служило йому всю зиму. Вони підхопили спорядження і гуртом подались до річки.

Мати йшла поруч. Вона, як тінь, стояла й ходила між ними. Тільки Сашко повертав голову чи пробував заговорити до батька, мати аж завмирала, і полохлива тінь пробігала по її обличчю. Від того напруження, від чекання чогось непоправного вона, здається, ще більше постаріла — таке жовте й вимучене було в неї обличчя. Мати страждала, Сашко це бачив і, щоб не завдавати їй болю, намагався триматися далі і від батька, і від неї.

Вони побрели грузьким городом, і Шалай кинувся за ними, з цікавістю обнюхував і топлю, і бовт, і кавалерійське відро. Собака плутався під ногами, старшого Кубенка зовсім не боявся, наче знав його

давно, а до Єви не підходив близько, бо вона, коли Сашко не бачив, гнала собаку з двору.

По пуду грязюки витягли вони за ногами на луг. Стали перепочити. Та й роздивитися, як далі пройти.

Луг підплив водою; у низинах і западинах лежав ще сніг, тільки мокрий і розбовтаний, як кваша. Прямо по лугу навряд чи пройдеш, і вони потяглись в обхід і межею, земляним валком, попід очеретом пробрались до річки. Тут батько здивовано озирнувся: чого так порожньо навкруги? Лише пеньки від верб, чорні її білі пеньки та ще гострі шпичаки від лози. Все вирубано. Голий берег, який проглядається наскрізь — від старої греблі аж ген за село, де сіріє цегляна коробка водокачки. "На дрова пішло?" — мовчки спитав Кубенко. "Ну да. Попалили",— теж мовчки відповів Сашко.

Вони зітхнули її взялись рибалити.

У добротних чоботях батько не боявся води, заходив на мілке і ставив топлю десь під корч, пригнічував її рукою до дна й казав:

— Ганяй, Сашко!

А Сашко бовтом штурхав під берег, під чорну її гнилу осоку, скаламучував воду і гнав до верші. Перед топлею він бовтав ще дужче, аж упрівав од гарячої роботи, а тоді гукав батькові:

— Вже!

Батько вихоплював топлю і тяг на берег, холодна весняна вода тугими струменями била крізь лозу, а на дні, в мулі тріпотіло н звивалось щось дрібне, більше схоже на п’явки, ніж на рибу.

— Є, є! — казав батько і висипав на льодок з півдесятка в’юнків та бубирчиків.

— От добре, от добре,— примовляла Єва,— буде нам на вечерю. Підсмажу.

Вона метушилась, збирала в торбу ту пійману дрібноту, але нишком поглядала на Сашка і, здається, благала його, просила німо й принижено: "Відійди, не муч... Ну чого ти тупцюєш коло батька?" І знов метушилась і якось наполохано визбирувала рибку, немовби й не помічаючи, що вона робить.

А гвардії старшина був щасливий, покректував та переставляв облиплу мулом вершу, і аж потріскувала шинеля на його спині (і широко роз’їжджалась розпірка), коли він згинався над водою та гукав Сашкові: "Бовтай, Сашуню!"

Та от старшина залюблено глянув на жінку і стурбувався, нахмурився:

— Господи,— сказав, хукаючи їй на руки,— які в тебе сині пальці. И холодні... Е, та ти геть перемерзла і трусишся. Йди додому, ми зараз закінчимо.

— Ні, ні! — з острахом мовила Єва.— Я з вами... Я з вами побуду.

"Боїться,— далі одійшов Сашко.— Не хоче нас двох покинуть... Ну, хай".

...Це була царська вечеря. В хаті димно, очмаріло пахло рибою — і смаженою не на воді, а на жовтому, на запахущому маргарині. І світив на столі не щербатий казан із жаром, а справжня спиртівка, її змайстрував батько з консервної бляшанки, а спирту гвардії старшина привіз дві повні фляги. Та головне — за столом сидів сам батько,

зніяковілий од щастя, сидів у розстебнутій гімнастерці, вже трохи розпашілий од першої чарки. І Єва поруч.

Вони часто вмовкали, переглядалися, і, мабуть, кожен думав про те, що за роки війни вони таки почужіли, віддалилися і нема вже тої близькості, тої простоти, що була колись між ними, і ніяк ця простота і близькість не давалися, а тому Мирон налягав на чарку. Єва теж випила краплю й сказала: "Ох, як я захмеліла",— і справді хмільненько й розчулено поглядала, на чоловіка, навіть усміхалася, і не то слабенький рум’янець, не то відблиск вогню лягав їй на щоки. "Батько. Батько за столом",— от що заповнило хлопцеві душу, заповнило теплом, спокоєм, затишком, відчуттям того, що це міцно і вже надовго.

Мирон з Євою випили ще, міцніше притислися плечима і згадали, як вони познайомились. А було те, виявляється, на кар’єрі, влітку, і Мирон крикнув Єві: "Тікай!", а потім вибух, загупало каміння, і він тілом прикрив перелякану на смерть дівчину. Вони згадали і, глянувши одне на одного, чогось знітились, почервоніли, а Сашко подивився на них, потім на лобатого парубка, що висів під рушником на стіні, й подумав: вони ще молоді — обоє... Батькові стало жарко, він розстебнув комірець і долонею, по-мужицькому, витер піт з широкого білого чола й з білих залисин (а всі Кубенки рано лисіли), його обвітрене лице — навіть поголене, воно було рудувате від густої упертої щетини — набрало поважного вигляду. Кубенко хотів щось сказати і сказати, мабуть, серйозно, але його несподівано перебили.

Прочинилися двері. Завіси проспівали тихо й протяжно. Всі за столом повернулись. У хату просунулась... кругла рожева фізіономія. Очі в Єви розширились, вона сполотніла і так, похоловши, застигла.

— О! — вимовила вона, захлинаючись.— О!.. Це ти?

— Та я ж! — весело сказав Гриня-приймак.— Я, матері вашій ковінька! Без мене п’єте?

Гриня ступив до столу, витяг з-за пазухи пляшку (ту ж зелену, петрівську) і вдарив денцем по столу. Це в нього вийшло здорово, по-парубоцькому.

— Чого це ви в чорта-біса-матері од людей ховаєтесь? — І Гриня сказав, що йшов повз хату, аж вогник у вікні, ну, значить гості й добра чарка, то хіба міг проминути?

— Грицан, друже! — гуркнув стільцем Мирон, підхопився, розцілував Гриню в чисту й ніжну лисину.— Молодчага ти! Добре, що заглянув. Завтра, розумієш, їду, нікого й не побачив із своїх.

І вони вмостились за стіл, і запала терпка тиша, яка буває перед чаркою, а може, трохи й довша. Мирон розливав у стакани розведений спирт, а Гриня тим часом устиг перезирнутись із своєю "родиною". Теплим оком (бо вже, видно, десь підчепив сто грамів) він лупнув на Миронів портрет, загледів рушник і зробив здивовану міну (ого, мовляв, що я бачу!), перевів погляд на Єву і явно смакував, насолоджувався з того, як вона знітилась, не знала, куди приткнути руки. Гриня вдоволено прокашлявся і далі повів оком на Сашка. І тут — носом крутнув, наче обпікся. Бо хлопець, заціпенівши, так хижо й так напружено дивився на нього з-під брів, що Грині здалося: зараз кинеться з ножем...

На мить Гриня збився з добродушного ладу, та коли Мирон підніс йому повний стакан спирту, він аж застукав по столу куксою, як по барабані. З чаркою в руці Гриня знов осідлав свого коника і проголосив тост за дружбу й за перемогу і сказав, що ви, солдати, воювали на фронті, а ми, безбілетники, робили своє нужне діло в тилу; і нам всяко бувало, жили на глевтяках, а проте помагали і вдовам, і дітям, і немощним; от і він, Грицан Петрович, не забував Миронову сім’ю, дивись та й навідувався, та й підсобляв як міг, останнім ділився — то картопляника принесе, то дровець, то жменю зерна.

— Правда ж, Єво? — І Гриня повернув до Єви своє кругле безброве лице, і було воно таке чесне й відверте, а очі дивилися так прямо й упевнено, що Єва отерпла, потупилась і машинально підтвердила:

— Правда...

Сашкові пересмикнуло рот, він крикнув зблідлим лицем до матері й до приймака: "Ви що?!. Батькові?!. Хоч мовчіть же!"

Це був крик душі, проте його, здається, почули, бо раптом усі вмовкли, і тепер надовго.

Холола в сковорідці на сухарики висмажена риба, неприродно синьо й тихо світила спиртівка — без кіптяви й без потріскування.

— Та що ви? — сказав Мирон.— Сидите, наче той...

Він глянув на Єву, на Гриню, притих, сині очі його застигли, побіліли, і якась тривожна думка пробігла по його обличчю. Витер піт з чола і вже буденним голосом промовив:

— Давайте вип’ємо...

Після нової чарки Гриня пожвавішав, скинув піджак, розставив лікті на столі й поринув у спогади; очі в нього заграли фіолетовим блиском, він зараз скидався на того віртуоза-барабанщика, який от-от грюкне колотушкою і вигукне: "Гей-га, риба з м’ясом, ходи, кума, викрутасом!.." Лисина в Грині парко горіла, а він гудів на всю хату, згадував, як вони з Мироном дружили й бігали до одних дівчат і як була на Кущівці одна (тут Гриня смачно цмокнув і захихикав, а Мирон почервонів до вух), була там одна... Дусечка, ну така ж рибонька, тільки Мирон дурний, не хотів, одвертався...

Єва, стиснувши холодні губи, насторожено слухала ту п’яну балаканину, та коли Гриня доплівся до німців, до того, що йому "положена медаль", зразу підвелась:

— О, вже нерано.— І пошарпала Гриню за плече.— Чуєте? Нерано вже,— вона зверталась до Грині на "ви".— Мирону вдосвіта їхати.

Гриня непорозуміло втупився в Єву. Покліпав безбровими очима і сказав, погрозливо розтягуючи слова:

— Ти що, проганяєш мене? Стой!.. Та ти знаєш...

— Ради бога. Чоловікові треба рано їхать.

І, не кажучи більше ні слова, Єва хутко й справно одягла п’яненького Гриню (відчувалася звичка), поставила його на ноги й попхала до дверей. Мирон сидів і зніяковіло усміхався (але, видно, схвалював жінку). Лице в нього розм’якло й стало блаженно-добрим.

— Мироне!.. Постой! В чом дєло! — зашаркав Гриня ногами.— Минутку! Серйозний разговор буде...

— Завтра,— сказала Єва.

Хтозна, де взялись рішучість і сила в її маленьких синіх руках. Тими руками вона вчепилася Грині в комір, вивела його в сіни, потім лагідно, але настирливо штовхнула надвір. І зачинила двері на засув.

"Давно б так!" — подумав Сашко, вражений тим несподіваним, що відкрилось йому в характері матері. Не така, виявляється, вона безвольна, коли треба рятувати щось дороге для неї. "Давно б так!" — подумки Сашко.

Коли мати повернулась до столу, батько все ще сидів, посміхаючись, але посмішка у нього була холодно-замислена. Та й розмова чомусь пригасла, не клеїлась. Відчувалася втома, якийсь холодок, якась вимушеність — усе те, шо назбиралося за війну і зараз стояло між ними. Це гнітило Сашка, він сидів і чекав: от-от повернеться тон затишок, тепло й спокій, що обгорнули його, коли сідали вечеряти. Але ні, т е не поверталося. Мовчанка затягувалась, ставала зловіщою, і мати сказала:

— Пізно. Давайте спать.

Вони разом полегшено зітхнули й встали з-за столу.

А вранці були сльози, було гаряче й хапливе прощання. Вони стояли, міцно пригорнувшись одне до одного, і батькові губи, сухі й гіркуваті, ловили Сашкові й материні вуста і шепотіли розчулено: "Ну, бувайте, бувайте... Сину, бережи її, ти ж тут хазяїн..." Мати невтішно схлипувала, здригалось її дрібненьке дитяче тіло, а батько пригортав її, прощався і не міг попрощатися.

Поїхав...

Зосталися вони вдвох, мати й син.

І залишилася їм батькова спиртівка, дві банки тушкованого м’яса, сірники, ще якісь солдатські дрібнички. Але ні, не тільки це. Залишалося розтривожене чекання, розворушена пам’ять. У старій пожовклій хаті все нагадувало про батька. Стіл — де він сидів за вечерею. Ніж — як нарізав черствий буханець солдатського хліба. Кушетка — коли підправляв розхитану ніжку. Та хіба лише в хаті зостались його сліди? А на подвір’ї, де він прочищав доріжку? А на городі, де ще чорніли лунки від його чобіт? А на річці, де вони ловили рибу? Все в хаті й за хатою нагадувало Сашкові про батька, про те, що він живий, що він поїхав на фронт і зараз воює з німцями.

І мати стала немовби іншою. За що б не бралася — мила посуд, розпалювала плитку,— вона подовгу замислювалась. Сяде на стілець — і щось згадує (і забуто лежать на колінах її розслаблені руки, а вона то хмуриться, то нараз усміхнено зводить брови. І знову похмурніє...) Цілу годину сидить, заглиблена у себе. Ніколи Сашко не бачив на її обличчі такої напруженої зосередженості, як зараз, такої складної роботи мислі. Видно, щось непросте обдумувала вона й вирішувала для себе.

А потім... знову повіяло в душу холодом.

Вирвався з-за хати крик, плач, дитячий вереск — як і тоді, коли Бойчуків везли на розстріл. Виявилось, що в сусідів радість і горе водночас: з етапу повернулась Тоня і тут же, слідом за нею, принесли похоронку на їхнього батька, на Арсена Бойчука. Та й радість була щербата — Тоня повернулась напівжива. Весною по воді гнали їх пішки в Німеччину, вона застудилась, а коли наші війська точили німців і звільнили каторжних, Тоня геть занемогла і вже в гарячці брела назад через скреслі річки, по воді, по страшному болоті. Доповзла додому і впала. Мати не встигла й поплакати над дочкою, бо принесли похоронну.

І, виявляється, похоронна блукала десь аж два роки, з фронтом ходила на схід і повернулась назад, і в ній повідомлялося, що червоноармієць Арсен Бойчук убитий у перший день війни на західному кордоні і що місце поховання його невідоме.

З цим папірцем у руках Бойчучка й стала на погребищі, заголосила, показуючи похоронну Єві і всьому селу:

— Ой, людоньки!.. Ой, людоньки!.. Що ж це воно робиться!.. Та ми ж його ждали, та ми ж тліли душею, та ми ж усі очі продивились за ним! — Вона голосила з моторошним надривом, похитуючись сюди й туди, як над могилою, а Катька смикала матір за пелену і ревла, не знаючи чого.

Єва прийшла від сусідів зчорніла. Сіла за стіл, підперла голову руками й принишкла. Довго сиділа нерухомо, і наче дим чи туман снував у її пригаслих очах. Вона про щось думала. Але задума її була інша — холодна її жорсткувата. Нарешті вона озвалась:

— Ой дурна, ой дурна жінка... Стільки перемучилась, | перестраждала, дочку свою до білої гарячки довела, ну й що? Хіба йому легше від того, мертвому? — І Єва згадала, як приходив до Бойчучки свататись Павло Кучугура, не біда, що підстаркуватий, зате пічник, ремесло таке, що знають і цінують людину скрізь; він не віддав би сім'ї на поталу. Єва хитала головою і повторювала: "Подумать тільки... З першого дня вбитий, з першого дня війни... А вона ждала". І стояв їй перед очима цей світ, такий хисткий і непевний, де все обривалось, пливло, щезало, де треба було хапатись за будь-що, аби не впасти, аби втриматись хоч над краєм берега.

Потім Єва зняла рушник з портрета. Сказала Сашкові: запилився рушник, треба сполоснути і знову повісить. Усе повторилось. І дощ, і вітер за вікном, і протяги, що шастали долівкою, і чиясь мокра постать у темряві. І навіть шепотіння. Спочатку зляканий шепіт, сварливий, потім тихіший, примирливий і зовсім лагідний.

Гриня... (У Сашка морозна хвиля пробігла по грудях). Невже після всього, що було, що сталось у світі — німці, фронт, батько — невже й після цього Гриня?

Сашко згадав старого солдата, його слова: не пиши. "Ні,— сказав Сашко.— Напишу. Як же далі мовчати?"

11

На бруствері окопу сиділа група саперів. Випала коротка перерва після сильного артнальоту фашистів. Німці били з правого берега Дністра, із закритих позицій, їх важко було дістати,— вдалося тільки

знищити кулеметне гніздо, розташоване ближче, на прибережному схилі. Ущух артналіт, і сапери вилізли із сховищ на сонце — погрітися й покурити.

Стояла весна у розповні. Тепла сонна млість огортала тіло, протряхала земля, парували вирви й колії, налиті вщерть каламутною водою. І наче для контрасту, над чорною землею, пооранною бомбами й снарядами, вставали білі-білі хмари, чисті, сліпучо-яскраві. Вони облягали по обрію високе зеленкувате небо.

Сапери мовчки курили. Дим ішов не тільки від цигарок. Здавалося, диміли і їхні шинелі, заляпані глиною й мокрим супіском. Видно, що були сьогодні і втрати — бійці понуро дивились на річку, де стелився легкий туман і де виступали з-під берега перші палі й бруси, які їм довелося ставити під вогнем. Зрідка, і то неохоче, хто-небудь косував оком на пологий пагорб, що темнів над водою; там стриміла обчухрана снарядом сосна, і під нею виднівся свіжий горбик землі й забиті в землю три диктові таблички. То була плата за кілька паль і брусів.

В інтервалі між артнальотами рознесли по окопах свіжу пошту. Саперам дістався один косинець, потертий і заяложений. На ньому, як видно, загрубілою рукою було старанно надряпано: "Солдатське — безплатне", а далі номер військової частини і прізвище. Оскільки лист адресувався вбитому (що лежав під одною із трьох табличок), сапери прочитали домашнє послання гуртом і вголос.

Прочитали і вмовкли.

І кожен подумав про те, що ніколи не ходило стільки листів од мертвих і до мертвих, як зараз. Були і в їхньому взводі такі, що з місяця в місяць, з року в рік писали додому: "Дорогая моя Мусю, я жив-здоров, чого й тобі желаю", а потім бігцем про себе: що живеться йому на фронті добре, от тільки розболілися зуби і крутять скажено, хоч вий; вже давно упокоївся солдат (і зуби його не тривожать), а пачки листів

ішли до Мусі, верталися на фронт, і знову їх відправляли до Мусі, тільки лежала та Муся в яру під штабелями трупів, зрешечених німецькими кулями; і їй, мертвій, писав чоловік про те, щоб вона берегла себе, не ходила роздягнена по воду і щоб вислала картку з Василька, за яким він до смерті скучив...

І от ще одне прийшло таке послання — вбитому. Писав з дому хлопчина, благав батька приїхати негайно, відпроситися в начальника, бо є спішне діло; а якщо батько не може приїхати, то хай одпише в район, допоможе йому, тобто синові, влаштуватися в ремісниче або в якесь інше училище. А якщо батько не допоможе, то він, син, все одно покине домівку, бо жити тут не буде й не хоче, і сам піде в Знам’янку або й далі заробляти собі на хліб.

Бійці раз, вдруге прочитали хлоп’ячі карлюки, надряпані косо й криво, мабуть, з великим поспіхом, і почали гадати, що ж воно дома трапилося. Важко сказати — що, бо старшина, котрого вони сьогодні поховали, не любив говорити зайвого, а якщо в гурті і згадував про сім’ю, то хмурився, одвертав очі (щоб не показувати хвилювання) і казав, що жіночка в нього маленька-маленька і така добра, безпомічна, як дитя, а син — кріпкіший, весь у батечка, з характером шибеник. Правда, тут же згадали сапери, що коли старшина повернувся в частину, то видно було, що він і щасливий гостюванням, і щось таїть у душі; частенько він сідав десь осторонь в окопі й щось думав, згадував і не любив, щоб до нього чіплялися з розпитуваннями.

— Словом, як би там не було,— після всяких здогадів і міркувань сказав один із саперів, старший лейтенант Чорненко (а він і справді був чорний, з сухим жорсткуватим лицем, до якого поприлипали грудочки глини),— як би там не було, а хлопцеві треба допомогти. Сирота...

І лейтенант гукнув Степана — молодшого літами сапера, в окулярах, схожого на студента або на вчителя, і сказав йому, що раз він складає віршики своїй Зойці, то хай складе і діловий папір, на райвійськкомат, і

від імені взводу напише: так і так, мовляв, син загиблого воїна, просимо поклопотатися і все таке інше...

Бійці швидко і якось жадібно докурювали бички і вже з огидою поглядали на воду, куди їм зараз доведеться лізти, щоб збити хоч якийсь місток для відчалювання порома; і кожен знав: як тільки поткнуться до річки, німці відразу ж накриють їх вогнем із гармат і мінометів, і вони, в крижаній воді, під пострілами, будуть люто борсатись і клепати сокирами, і їм втричі буде важче сьогодні, бо ті три, що під сосною, вже не підставлять свого плеча.

— Шкода Мирона,— промовив сапер в окулярах і сумно зітхнув: — Такого трудяги вже не буде...

— Нічого,— сказав Черненко.— Хлопець у нього росте.

І останньою думкою саперів, що вже рушили до річки, була думка про хлопчину, про сироту: бумага бумагою, а треба серйозно б узнати, що там у них скоїлось, і допомогти. Тільки як ти взнаєш — де фронт, а де хуторець Лебедівка! Хіба що комусь укоротить ногу чи руку і той, списаний з армії, добиратиметься додому, то буде йому від взводу товариське доручення: заїхати по дорозі в Лебедівку і на місці підсобити сім’ї загиблого фронтовика.

Це були останні думки після перекуру, а далі солдати бачили тільки річку, тільки вузенький спуск, тільки забиті палі, до яких їм треба було проскочити, і проскочити якомога швидше й непомітніше.

Всю дорогу сіяв дрібний, уїдливий дощ. Сашко рукою затуляв лице, йшов боком, та це не допомагало: ватник геть промок, текло і за комір, і в рукави, а про ноги й казати нічого — у валянках хлюпало рідке болото. Добре, що Сашко підв’язав калоші мотузкою, бо інакше погубив би їх у грязюці ще коло села.

Дорогу на Знам’янку розквасило вщент. Вдосвіта, мабуть, пройшли машина й підводи, вони залишили кручені рівчаки, по яких зараз текла у балки змулена рудувата вода. За сірою пеленою дощу не видно було ні степу, ні залізничного насипу, що мав бути десь праворуч (там важко прогуркотів ешелон, напевно товарний). Лише зрідка, і то якщо поблизу, Сашко бачив у ріллі чорні, обкурені димом коробки німецьких танків або розвернуті брили дзотів. Понуро бовваніли в густій мряці розбиті й покарьожені гіганти — бензобаки.

І скрипів, сіявся, мжичив дощ.

У Сашка защеміла права щока, від холоду пострілювало в ясна. Він думав, аби швидше дійти до Знам’янки, знайти будівельне училище (а де воно, хтозна; у військкоматі сказали — за якимось бараком) і там зігрітися, просушити одяг. Він побачив себе, мокрого і в болоті до вух, побачив, як це він заходить у чужий будинок, а там повно чужих людей, і всі дивляться, перешіптуються, допитуються... Йому страшно стало за себе, і він з тривогою подумав, як же він житиме в городі, й чи стачатиме пайки на день, і де він зароблятиме копійку, щоб і матері висилати, бо він, Сашко, тепер один годувальник у неї.

Він брьохав ріллею, по калюжах і думав про своє життя, про війну, що забрала батька, і про те, що тепер нема кому написати й листа, йому здавалося, що він сам-самісінький у цілому світі — серед голого степу, під холодним скрипучим дощем. Але цього ж ранку по таких же розгрузлих сільських дорогах брели в школу, в технікуми, на підробітки сотні таких же прибитих війною дітей.

Сашко не знав (та й не міг уявити собі), що один із цих хлопчаків — мовчкуватий, як і він, селюк Василь, і теж сирота,— стане поетом Симоненком, а другий хлопчак — космонавтом Поповичем, а третій — мінером в Алжірі Пяскорським, а інші його однолітки, якщо й не такими помітними, то все одно людьми непростими, з особливим знаком свого часу; що взагалі з цього трудного воєнного покоління почнеться нова смуга життя, яку називатимуть космічною, атомною, кібернетичною

ерою, а простіше кажучи,— роками великих відбудов, перебудов і руйнацій; і що йому, Сашкові Кубенкові, недаром стелиться дорога в училище, де готують мулярів, каменярів, бетонників.

Він, звичайно, не сягав думкою так далеко, він тривожився іншим: що там за люди в училищі і як вони зустрінуть його?

А дощ лив і лив до самої Знам’янки.

Грудень — лютий 1970–1971 рр.